

## An Ontological Perspective on the Process of Theorizing About Genius in the Realm of Representational Knowledge and Presential Knowledge

Mahmoud Motevasseli\*

Mahboobeh Vahabi Abyaneh\*\*

### Extended Abstract

The word genius has seen different meanings during its semantic evolution, from an angel or an inherent spirit to a latent potential force of existence. Still, its existence must always be accepted as a fact. The fact that the origin of genius is the intelligible world and the spirit is its carrier doubles the complexity and difficulty of tracking and researching its nature and how it manifests in the sensible world. To the extent that even in the evolution of economic schools, fewer scholars and intellectuals can be found who have explicitly addressed its existence and the tremendous impact that genius has had on human life. It seems that the premise of the schools is that human life is limited to this material world and objective appearances. Therefore, the focus of the traditional orthodox and neoclassical teachings on the optimal allocation of resources has been placed on only two forces available to humans, i.e. capital and labor.

The result is the rule of the objective attitude, and this caused the foundation of the first economic school to be placed on the idea of objectivism. This is even though in the evolutionary approach to economics, especially in the course of the development of economic schools from the Austrian school to the institutional school, and in the works of scholars of these schools, the existence of other forces is also mentioned. For example, Buchanan, winner of the 1986 Nobel Prize in Economic Science, considers the world ahead of mankind to be

---

\* Emeritus Professor, Faculty of Economics, University of Tehran, Tehran, Iran (corresponding author),  
motvasel@ut.ac.ir.

\*\* Faculty of Entrepreneurship, University of Tehran, Tehran, Iran, vahabi.m@ut.ac.ir.

full of events that have no history in the past and do not exist. Therefore, it questions the basis of conventional economic theories and consequently, the policy recommendations arising from it. Also, Schumpeter (2005) in explaining the concept of development in an article with the same title rejects the influence of routines and causal factors and tries to explain it through novel creations that cause discrete mutations and have an uncaused cause. But since his/her mind is involved in the presuppositions of empiricism and is distorted in the attitude that science and being scientific can only be explained and interpreted in causal relationships, therefore, it does not lead to a conclusion in explaining how development is formed through novel creations. It is as if he/she is unaware of the fact that the cause of all his/her failures is the lack of understanding of the true nature of man and, accordingly, the correct method of inference. It is for this reason that in this article, the process of acquiring knowledge through experience and its limitations has been discussed first, and then the most important step in research related to human sciences, namely methodology, has been described concerning Plotinus's dialectic.

The methodology that shows the necessity to understand the truth of any phenomenon beyond the senses and the realm of the senses is its comparison with objective evidence, the method that has been used many times in the Qur'an. For example, in Surah An-Nur in describing the nature of light, which is made of meta and is the essence of creation and knowledge, and makes possible the knowledge of the entire universe, the example of **Chirag'Dan** (oil lamp) is used. Or Kant in his transcendental philosophy uses the natural law, which is available and tangible, to explain the moral law. Therefore, we have used a comparative analytical method based on similarities and differences to understand the nature, character, and epistemology of the subject matter, which are genius, creation, and creativity. We believe that any neglect of the influence of the human spirit from the environment and standards, which help distinguish real things from illusory and mortal things and logically separate good from evil, is not permissible.

Therefore, any effort towards reflection and deep thinking in the direction of knowing the right path and choosing the maxim towards the absolute good is like a mission to preserve and protect the high position of human beings; The position that has been given to man from the

beginning of creation beyond all creatures and even angels. A human being who can determine his/her destiny due to the possession of authority, freedom, and will, and therefore, must appreciate the value of his/her absoluteness and the possession of divine nature and achieve the realization that man has a common soul not only with all human beings, but with all divine beings and creatures, and therefore, recognizing the limits of his/her freedom and that of others in the way of adaptation has undertaken is a necessity. Hence, if a man finds out the completeness of life in three embryonic periods, life in the covering of nature and the immortal and eternal world by reasoning and referring to the perfection of reason, and appreciates the short opportunity of living in this world to elevate his/her position from the dark realm of the material world to the realm of the pure soul, then will make an unceasing effort to detach herself from the worries of the material world and connect to the divine eternal treasure.

This effort will focus the optimal allocation of the forces not only on capital and labor force, which is an example of scientific ignorance but also on the infinite capacity and hidden forces in existence. These forces never have a place in the current assumptions and frameworks of representational knowledge, and the only way for its emergence and manifestation is to reach freedom and understand it in the comprehensiveness of a transcendental concept. It is only under these conditions that inspirations, intuitions, and presence are in existence, and accordingly, eternal and immortal knowledge and its concrete effects appear in art or pure and novel thoughts. The premise of this method of methodology and theorizing is to reach a coherent system of thought, forms, frameworks, and Schematism as a priori. Continuing on this journey, in dealing with the requirements, it is the art of adapting these frameworks to the real world, which are all responsible for their realization. If the situation progresses in this way, then in the process of attaining presential knowledge and inspirations and intuitions, prior synthetic knowledge will be a role model and guide for the person, and therefore, the person will no longer be confused and absurd by soaring in the imperceptible and transcendental world.

**Key words:** Ontology, theorizing, genius, methodology, Plotinus.

## نگاهی هستی‌شناسانه به فرآیند تئوری‌پردازی در باب نبوغ در قلمرو علم حصولی و حضوری

محمود متوسلی\*

محبوبه وهابی‌ایبانه\*\*

### چکیده تفصیلی

هرچند واژه نبوغ در سیر تطور معنایی خود، دلالت‌های متفاوتی را از فرشته یا روح ملازم تا نیروی بالقوه نهفته وجودی به خود دیده است؛ اما مهم آنست که وجود آن به عنوان یک واقعیت همواره مورد پذیرش بوده است. اینکه خاستگاه نبوغ دنیای هوشمندی<sup>۱</sup> است و روح حامل آنست، پیچیدگی و دشواری تتبع و تحقیق در خصوص ماهیت و چگونگی تجلی یافتن آن در عالم واقع<sup>۲</sup> را دو چندان می‌نماید. آنچنان که حتی در سیر تطور مکاتب اقتصادی نیز کمتر اندیشمند و یا جریان‌ساز فکری را می‌توان یافت که به صراحت به وجود آن و تاثیر شگرفی که نبوغ بر زندگی بشر داشته است، پرداخته باشد. گویا پیش‌فرض مکاتب بر این بوده است که زندگی بشر محدود به همین دنیای مادی و ظواهر عینی است و لذا تمرکز آموزه‌های مرسوم ارتدکس و نئوکلاسیک در تخصیص بهینه منابع تنها بر دو نیروی در دسترس بشر، یعنی سرمایه و نیروی کار قرار گرفته است که نتیجه حاکمیت همان نگرش عینی است و همین امر سبب گردید تا سنگ‌بنای اولین مکتب اقتصادی بر انگاره عینیت‌گرایی قرار گیرد. این در حالی است که در نگرش تکاملی به علم اقتصاد به ویژه در سیر تطور مکاتب اقتصادی از مکتب اتریش تا مکتب نهادی و در آثار اندیشمندان به نام این مکاتب به وجود نیروهای دیگری نیز اشاره شده است. از جمله آنکه یوکانن<sup>۳</sup> از برندگان جایزه نوبل اقتصادی دنیای پیش‌روی بشر را آستن رخداده‌ها و وقایعی می‌داند که هیچ پیشینه‌ای در گذشته نداشته و ناموجود<sup>۴</sup> است و بر این اساس پایه تئوری‌های مرسوم اقتصادی و به تبع آن توصیه‌های سیاستی برآمده از آن را زیر سوال می‌برد.

motvassel@ut.ac.ir

vahabi.m@ut.ac.ir

1. Intelligible world

2. Sensible world

3. Buchanan

4. Nonexistence

\* استاد بازنشسته، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

\*\* استادیار، دانشکده کارآفرینی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

همچنین شومپیتر در تشریح مفهوم توسعه در مقاله‌ای با همین عنوان به رد تاثیر روتین‌ها و فاکتورهای علی<sup>۱</sup> پرداخته و تلاش دارد تا به تبیین آن از طریق خلق‌های ناوولی بپردازد که جهش‌های گسسته<sup>۲</sup> را موجب می‌شود و از علتی بی‌علت<sup>۳</sup> برخوردار است؛ اما از آنجایی که ذهن او درگیر پیش‌فرض‌های تجربه‌گرایی و مسخ در این نگرش است که علم و علمی‌بودن تنها در روابط علی<sup>۴</sup> قابل تبیین و تفسیر است، لذا در تشریح چگونگی شکل‌گیری توسعه از مسیر خلق‌های ناوول به بن‌بست می‌رسد. گویی وی از این موضوع غافل است که علت تمامی ناکامی‌هایش، عدم شناخت ماهیت و سرشت واقعی انسان و به تبع آن روش صحیح استنتاج است. به همین علت است که در این مقاله ابتدا به فرآیند کسب دانش از مسیر تجربه و محدودیت‌های آن پرداخته شده است و سپس مهم‌ترین گام در تحقیقات مربوط به علوم انسانی یعنی روش‌شناسی با استناد به مبحث دیالکتیک فلوپین تشریح شده است. روش‌شناسی که نشان می‌دهد، الزام درک و فهم حقیقت هر پدیده ماورای حسی و خارج از عالم محسوسات، قیاس آن با شواهد عینی است. روشی که کاربر است آن در قرآن بارها مورد مشاهده قرار گرفته است. برای مثال در سوره نور و در تشریح ماهیت نوری که از جنس متا بوده و جوهره خلق، افرینش و دانایی است و علم بر تمام کائنات را ممکن می‌سازد از مثال چراغ‌دان استفاده شده است و یا آنکه کانت در فلسفه استعلایی خود به منظور تشریح قانون معرفت نفس<sup>۵</sup>، از قانون طبیعی<sup>۶</sup> که در دسترس و محسوس است استفاده می‌نماید. لذا ما نیز برای فهم ماهیت، سرشت و معرفت‌شناسی موضوع مورد مطالعه‌مان که نبوغ و خلق و خلاقیت است از روش تحلیلی مقایسه‌ای<sup>۷</sup> بر پایه شباهت‌ها و تفاوت‌ها استفاده نموده‌ایم و معتقدیم که هرگونه غفلت از تاثیرپذیری روح انسان از محیط و سنجه و معیارهایی که در تشخیص امور حقیقی از امور موهوم و فانی یاری رسان است و مستدل و منطقی راه خیر از شر را جدا می‌نماید، جایز نیست. از این رو هرگونه تلاش در راستای تأمل و تفکر عمیق در مسیر شناخت راه درست و گزینش ماکزیم به سوی خیر مطلق، همچون ماموریتی برای حفظ و حراست از جایگاه و مقام والای انسانی است. جایگاهی که از ابتدای خلقت به انسان فراتر از تمامی موجودات و حتی فرشتگان داده شده است. انسانی که به دلیل برخوردار از اختیار، آزادی و اراده، قادر به تعیین سرنوشت خویش است و لذا بایستی ارزش مطلق بودن خود و برخوردار از فطرت الهی را پاس بدارد و به

- 
1. Causal factors
  2. leap-like
  3. Uncaused cause
  4. Causality
  5. Moral law
  6. Natural law
  7. Comparative Analysis

این ادراک دست یابد که دارای روح مشترک نه تنها با تمام ابناء بشر بلکه با تمامی موجودات و مخلوقات الهی است و لذا تشخیص حد و مرز آزادی خود و دیگران در شیوه انطباقی که در پیش گرفته است، یک ضرورت است.

بنابراین چنانچه انسان جامعیت زیست خود را در سه دوره جنینی، زندگی در پبله طبیعت و دنیای نامیرا و ابدی را با استدلال و استناد به کمال عقل دریابد و فرصت کوتاه زندگی در این دنیا را برای تعالی و ارتقاء جایگاه خود از قلمرو تاریک دنیای مادی به ساحت روح پاک قدی قدر بداند، آنگاه تلاشی بی‌وقفه را برای انفصال از دغدغه‌های دنیای مادی و اتصال به العروۃ الوثقی و خزائن لایزال الهی به کار خواهد گرفت و در این تلاش، تخصیص بهینه نیروهای خود را نه فقط به سرمایه و نیروی کار که مصداقی از جهل علمی است، بلکه به بینهایت ظرفیت و نیروهای نهفته در وجود معطوف خواهد نمود. نیروهایی که هرگز در پیش‌فرض‌ها و چارچوب‌های کنونی علم حصولی جایی ندارد و برای ظهور و تجلی آن تنها راه رسیدن به آزادی و فهم آن در جامعیت مفهومی فراذهنی<sup>۱</sup> است و فقط در این شرایط است که الهام‌ها و شهود و حضور در وجود و به تبع آن دانش ازلی و نامیرا و آثار عینی آن در هنر و یا اندیشه‌های ناب و ناول ظهور می‌یابد. پیش‌فرض این شیوه روش‌شناسی و تئوری پردازی، رسیدن به سیستم و نظام فکری منسجم، فرم‌ها، چارچوب‌ها و شاکله‌ها به صورت پیشینی<sup>۲</sup> است و در ادامه مسیر حرکت و در برخورد با اقتضائات، هنر آنست که این چارچوب‌ها با عالم واقع انطباق یابد که همگی مسئول اعمال آنند. اگر اینگونه شود در فرآیند دستیابی به علم حضوری و الهام‌ها و شهودها، دانش سینتتیک پیشینی،<sup>۳</sup> سرمشق و هدایت‌گر فرد قرار می‌گیرد و لذا دیگر فرد با اوج گرفتن در دنیای نامحسوس و فراذهنی دچار سردرگمی و پوچی نمی‌گردد.

**واژگان کلیدی:** هستی‌شناسی، تئوری پردازی، نبوغ، روش‌شناسی، فلوطین.

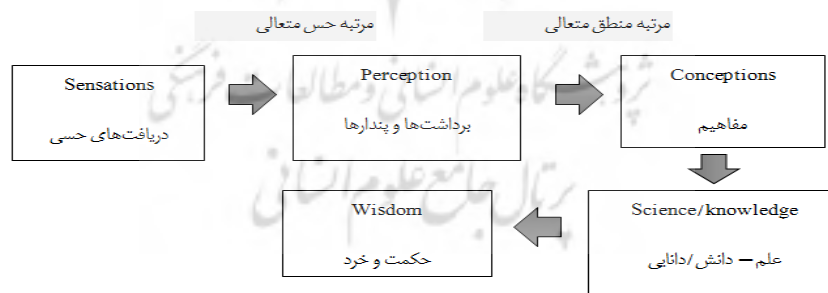
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی

- 
1. Idea of freedom
  2. A priori
  3. Synthetic A priori knowledge

## ۱. مقدمه

بدون تردید، نبوغ امری فراحسی، فراذهنی و مربوط به جهان هوشمند<sup>۱</sup> است. روح حامل نبوغ بوده و اکسیر آزادی موجد و موجب جریان یافتن آن در قوای ذهنی و تجلی خلق و خلاقیت‌هاست. نبوغ در نخستین مقاله از سلسله‌مقالات مرتبط با آن، در قالب جامعیتی تئوریک حول محور روح ارائه شد. جامعیتی که روح را به‌عنوان تنها اصل مشترک، وحدت‌بخش و انکارناپذیر میان تمامی مخلوقات و نیز خالق و مخلوق پذیرفت و در پژوهش، نخست، فهم موجودیت آن را به‌واسطه تأمل در حقیقت سه آموزه الهی قرآن، عرفانی فلوطین و استعلایی کانت، به‌منزله رهیافت‌هایی مفید و بسنده در این‌راستا ممکن کرد. به‌تبع ادراک ماهیت متفاوت نبوغ در مقاله نخست، رسالت این مقاله بر تبیین چگونگی تئوری‌پردازی در خصوص پدیده‌هایی با ماهیت‌های فراحسی و فراذهنی قرار گرفته است؛ تبیینی که در نتیجه انجام تحلیل‌های مقایسه‌ای در گام‌های مشخص به انجام خواهد رسید؛ به‌گونه‌ای که از دریچه آنچه برای ذهن ملموس و عینی است، فهم امور فراتر از آن ممکن خواهد شد.

برای مثال، به‌منظور ادراک نحوه تئوری‌پردازی پدیده‌ها با ماهیت فراحسی، لازم است تا ابتدا فهم اولیه‌ای از فرآیند مرسوم تئوری‌پردازی حاصل شود؛ فرآیندی که در آن همان‌طور که در شکل ۱ قابل مشاهده است، نقطه آغاز، دریافت پدیده‌های بیرونی توسط حواس پنج‌گانه است که این دریافت‌ها در مرتبه حس متعالی<sup>۲</sup> به برداشت‌ها و پندارهای اولیه بدل می‌شود و در مرتبه منطقی متعالی<sup>۳</sup> و با ورود به قوه فاهمه، مفاهیم را شکل داده و سپس برای سیستم‌یافتن به قوه خرد و استدلال ورود می‌یابند تا در غایت امر، دانش یا دانایی حاصل شود (دورانت، ۱۹۶۱، ص ۲۵۳).



(برگرفته از اشارات مرتبط در کتاب تاریخ فلسفه، دورانت، ۱۹۶۱)

شکل ۱: مراتب رسیدن به دانش/دانایی و سپس حکمت و خرد از مسیر تجربه

1. Intelligible world
2. Transcendental Esthetic
3. Transcendental logic

روند و فرآیندی که ادراک و شناخت از یک شی خارجی را تنها در گستره تجربه ممکن خواهد کرد و امکانی را در جهت شناخت ماهیت بالذات و فی نفسه پدید نمی آورد. از این رو، این مقاله مأموریت خود را بر بسط چرایی عدم بسندگی به کارگیری روش متداول و مرسوم در تئوری پردازی برای پدیده‌هایی با ماهیت فراحسی و فراذهنی با خاستگاهی هستی‌شناسانه قرار داده است. بنابراین، اگرچه این‌گونه به نظر می‌رسد که خطای اصلی در تئوری پردازی معطوف به عدم ادراک صحیح از تفاوت‌های معرفت‌شناختی میان پدیده‌هاست، اما به‌واقع مرتبط با اتخاذ موضعی غیرواقع‌بینانه در هستی‌شناسی در خصوص انسان و نادیده‌انگاشتن حقیقت واقعی سرشت انسانی یا بعد نومن (روح) اوست. از این رو، همان‌طور که در نحوه سازمان‌دهی مقاله مورد اشاره قرار خواهد گرفت، نقطه کانونی این مقاله معطوف به متمرکز نمودن توجهات بر انسان در کلیت و جامعیت آن است. امری که نقدهای وارده بر روش مرسوم در تئوری پردازی را توجیه می‌کند و در تبیین نحوه صحیح تئوری پردازی برای موضوعاتی با ماهیت فراحسی و فراذهنی همانند نبوغ راهگشاست. براساس این، و در یک کل منسجم، نحوه سازمان‌دهی مقوله‌های مهم تحقیق به شرح زیر است:

ابتدا به طرح کلیاتی در خصوص چیستی روش‌شناسی تحقیق با توجه به ماهیت‌های عینی و فراحسی پدیده‌ها با استناد به مصادیق مختلف از آموزه‌ها پرداخته خواهد شد؛ اینکه شناخت حقیقت همواره با تحلیلی مقایسه‌ای از دو وجه متضاد صورت می‌گیرد و در راستا بر شباهت‌ها و تفاوت‌ها<sup>۱</sup> تأکید می‌شود. واقعیتی که گویا خواست ذاتی ذهن بوده و امری است که ذهن خود طلب می‌کند و ترجمان آن امروزه به‌عنوان یک روش‌شناسی در علوم مرسوم شده است. البته جامعیت و ابعاد عمیق این شیوه درک حقیقت، با عنوان «دیالکتیک» ابتدا توسط فلوپتین، متأخرترین فیلسوف یونان باستان، در دو هزار سال پیش ارائه شد که شرح و تفسیر مختصری از آن به‌عنوان یک علم آورده خواهد شد. اما از آنجایی که موضوع اصلی در این تحقیق، نبوغ انسانی است، از این رو در بخش بعدی، سرشت، ماهیت و مقام و جایگاه انسانی و برتری<sup>۲</sup> و ارشدیت او به‌عنوان غایتی لایتناهی<sup>۳</sup> و منحصر به فرد در کل جهان هستی به بحث گذاشته می‌شود تا از این طریق زمینه‌های لازم به‌منظور ارائه جامعیتی از خلق انسان در سه دوره پی‌درپی و در تطوری انفکاک‌ناپذیر از جنینی، زندگی و زیست در پيله طبیعت و زندگی ابدی و در سه بعد وجودی به‌عنوان نقطه کانونی در این تحقیق فراهم شود. مسیری که طی نمودن آن به روشن کردن این واقعیت خواهد انجامید که انسان آزاد و مختار و زینت داده شده به عقل استدلالی و عقل فراذهنی است،

1. Similarities and differences

2. Superiority

3. Profoundness End



از این رو، باید مسیر و سرنوشت خود را در دنیای مادی و زندگی ابدی تعیین نماید و در این راستا آنچه می‌تواند برای انسان، الگو، ملاک تشخیص و داوری، انتخاب و تصمیم‌گیری و شکل‌دهنده به کردار و کنش مترتب بر آن قرار گیرد، بعد خداگونگی او (نومن) یا به تعبیری سلطه بعد معنوی انسانی بر تمام ارکان زیست و وجودی اوست. این انسان است که باید انتخاب نماید که در دوئیت و تضاد میان آرمان‌های روح پاک و کنش‌ها و جاذبه‌های نفسانی، کدام را چراغ راه، مسیریاب، ماکزیم و شاکله خود کند.

اما بخش نهایی این تحقیق به ضرورت و وجوب تئوری‌پردازی اختصاص خواهد یافت؛ زیرا هیچ علمی بدون وحدت بخشیدن به یک منظومه فکری و اصل و اصولی که بتواند تمام دانش‌ها را در تمامی وجوه مرتبط با خلق انسان و پدیدآوری کائنات به منبع اصلی و خالق کل متصل و مرتبط نماید، دارای بسندگی و کفایت نیست و به همین علت است که به طرح دلالت‌ها و کاربردهای علم حصولی و علم حضوری برای جامه عمل پوشاندن به هدف غایی پرداخته شده است.

## ۲. کلیاتی در باب چیستی روش‌شناسی تحقیق

در این پژوهش با توجه به سرشت و ماهیت فراحسی نبوغ و تعلق آن به وجود و نه موجود انسانی و نیز علم به این حقیقت که در مسیر شناخت، انسان محدود و مقید به جهان محسوسات بوده و تنها قادر به ادراک پدیده‌ها با ماهیت تماماً عینی است، از این رو، استفاده از روش تحلیل مقایسه‌ای<sup>۱</sup> و قرار دادن آنچه ناملموس و فراحسی است، در مقابل آنچه ملموس و حسی است و بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های<sup>۲</sup> میان آنها برای رسیدن به شناخت، امری اجتناب‌ناپذیر است. به‌واقع گویی عینیت‌ها، ابزارهایی را جهت شناخت در اختیار قرار می‌دهند و قطع نظر از عده معدودی که از آنها برای رسیدن به شناخت فراتر رفته‌اند، دیگران خواسته یا ناخواسته به آن متوسل می‌شوند و به‌عنوان یک میانجی برای رسیدن به مرتبه یقین از آن بهره می‌گیرند.

از سوی دیگر، انسان بنا به خصلت خویش موجودی مقایسه‌گر و انتخاب‌گر است و مدام طالب آن است که موضوعات غیرقابل شناخت در ذهن را از طریق مقایسه با آنچه برای او قطعی و یقینی است، ادراک نماید. این امر به‌ویژه هنگام پرداختن به امور ماورایی بیشتر قابل مشاهده است. به‌گونه‌ای که انسان همواره تلاش می‌نماید تا به طریقی ملموس و عینی، هر امر فراحسی را با دیدن نشانه‌ها در تصور و تجسم خویش وارد کند تا آنجا که مصادیق فراوان این تمایل روان‌شناختی یعنی

1. Comparative Analysis

2. Similarities and differences

در اختیار داشتن شواهد و نشانه‌های عینی برای رسیدن به یقین در آیات قرآنی بسیاری از جمله آیه ۲۶۰ از سوره بقره<sup>۱</sup> این‌گونه آمده است: «و چون ابراهیم گفت: بار پروردگارا! به من بنما که چگونه مردگان را زنده خواهی کرد؟ خدا فرمود: باور نداری؟ گفت: آری باور دارم، لیکن می‌خواهم (به مشاهده آن) دلم آرام گیرد. خدا فرمود: چهار مرغ بگیر و گوشت آنها را به هم درآمیز نزد خود، آنگاه هر قسمتی را بر سر کوهی بگذار، سپس آن مرغان را بخوان، که به‌سوی تو شتابان پرواز کنند و بدان که خدا (بر همه چیز) توانا و داناست»<sup>۲</sup>.

مصدق ارائه شده در این آیه و دیگر آیات نشان می‌دهد که حتی چنانچه انسان از شواهد و دلایل ذهنی قوی (همچون ایمان قوی) نیز برخوردار باشد، باز به جهت کسب اطمینان نیازمند شواهدی عینی است و وزن بیشتری را به شواهد این‌چنینی در مقایسه با ادله‌های ذهنی می‌دهد. به همین علت نیز بنا به گفته علامه طباطبایی، یکی از روش‌های مورد استفاده در قرآن جهت اقناع مخاطبان، استفاده از اشارات و نشانه‌هاست (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۲۷۷). همچنین، کانت نیز در فلسفه استعلایی خویش، به منظور تبیین اصول عقل عملی ناب<sup>۳</sup> یا همان قوانین معرفت نفس<sup>۴</sup> از قوانین حاکم بر نیروهای طبیعی<sup>۵</sup> تمسک می‌جوید و این دو قانون را در مقام مقایسه با یکدیگر تحلیل می‌کند.<sup>۶</sup> وی انسان را موجودی آزاد و مختار خطاب می‌کند که با بهره‌گیری از اراده و عقل قادر است تا مسیر حرکتی خویش به‌سوی شر مطلق<sup>۷</sup> یا خیر مطلق<sup>۸</sup> را برگزیند. با این اوصاف روشن است که علت وجودی پذیرش هر امر توسط انسان در مقام مقایسه با آنچه برای او آشنا به نظر می‌رسد، نوعی خصلت و خصیصه ذهنی است و از این‌رو، روش تحلیل مقایسه‌ای مورد ادعا در این تحقیق، که بر پایه شباهت‌ها و تفاوت‌ها بنا گذارده شده است، برگردان و ترجمه‌ای از همین خصیصه ذهنی است.

البته باید توجه داشت که ریشه این پذیرش عینیت‌گرایانه در علم، ترویج رویکرد استقرارگرایانه بیکنی است (بلند، ۱۹۸۶، ص ۴)؛ بنا به استدلال بلند<sup>۹</sup> - یکی از رادیکال‌ترین نقادان عرصه‌ی

۱. و اذ قال ابرهیم رب ارنی کیف تحى الموتى... قال فخذ اربعه من الطير فصرهن اليك ثم اجعل على كل جبل منهن جزءا ثم ادعهن ياتينك سعيا]...

۲. وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيْمُ رَبِّ اَرْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتٰى قَالَ اَوَّلَمْ نُوْنِ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنُّ قَلْبِيْ قَالَ فَاخْذْ اَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يٰتِيْنِكَ سَعِيًّا وَاَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَزِيْزٌ حَكِيْمٌ

3. Pure practical reason

4. Moral laws

5. Natural laws

۶. کانت به این امر مهم در بخش پایانی بخش مقدماتی کتاب متافیزیک اخلاق پرداخته است (۲۰۱۷، ص ۶۰)

7. Radical evil

8. Highest good

9. Boland

روش‌شناسی - رواج این دیدگاه از بیکن که حقیقت نهفته در طبیعت است و هرگونه خطا در کشف آن گناه محسوب می‌شود، سبب شد تا در پی هر معلولی، علت‌ها جستجو شود و کشف روابط علی، تنها راه رسیدن به شناخت صحیح از هر پدیده تصور شود. بدین ترتیب، توجه به اندیشه‌های فراذهنی و بعد متا از پدیده‌ها به‌ویژه در مطالعات علوم انسانی به کنار گذاشته شد و به‌ناچار پرداختن به ظواهر و کشف روابط علی حاکم بر پدیده‌ها به‌عنوان یک اصل در کار علمی رواج یافت و به شکل‌گیری بزرگ‌ترین خطای متدولوژیک یعنی کشف و درک عقلایی<sup>۱</sup> از سرشت و ماهیت انسانی منجر شد و از ماهیت واقعی موجودی غفلت شد که خود علت برای شکل‌گیری هر معلول در نتیجه بهره‌گیری از قدرت خلاقانه و آفریننده خویش است و موجودیت بخشیدن به پدیده‌ها و اندیشه‌ها هنر وجودی اوست.

با حاکم شدن نگاه عینیت‌گرایانه در علم، انسان به این باور دست یافت که حتی در مسیر تئوری‌پردازی نیز اتکا به شیوه مرسوم تفکر علمی، که استوار بر عینیت‌هاست، دارای بسندگی است؛ درحالی‌که انسان به‌عنوان موضوع اصلی مورد مطالعه در علوم انسانی، جامعیتی و کلیتی است که به‌صورت بالذات و فی‌نفسه<sup>۲</sup> و به شیوه مرسوم و متداول قابل ادراک نیست. حتی امکان ردیابی نبوغ جاری در وجود آدمی نیز به سبب ماهیت فراحسی و تعلق به قلمرو ماورایی ممکن نیست. از این رو، باید گفت که در مواجهه ما با پدیده‌هایی از جنس متا و به‌منظور فهم مکانیسم چگونگی جاری شدن آن در دنیای محسوسات و تجلی تبعات مترتب بر آن در قالب انواع خلق‌های بی‌بدیل، فهم ماهیت و سرشت انسانی و ابعاد مختلف وجودی او ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

اینکه آیا نبوغ با ماهیتی کاملاً فراحسی، می‌تواند در انسانی صرفاً با بعدی مادی جریان یابد، به راز این مسامحه سهل‌انگارانه که نتیجه غفلت از کثرت هستی‌شناختی<sup>۳</sup> انسانی است (چندبعدی بودن سرشت انسانی) در طول این مقاله پرداخته خواهد شد. اما از آنجایی که که فهم کثرت‌گرایی هستی‌شناختی در باب انسان، نیازمند کاربست روش‌شناسی خاصی در گستره شباهت‌ها و تفاوت‌هاست به‌مرور روش دیالکتیک فلوپین که نقطه آغاز آن فهم ماهیت‌هاست و متفاوت با واژه مصطلح امروزی از آن است در ادامه پرداخته شده است.

---

1. Rational cognition

2. As itself

3. Ontological pluralism

### ۳. دیالکتیک: متدولوژی ادراک حقیقت بالذات

دیالکتیک در فلسفه عرفانی فلوطین، عمیق‌ترین شیوه استنتاج برای انسان در مسیر دستیابی به حقیقت بالذات و فی‌نفسه از مسیر بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌هاست. شیوه‌ای از استنتاج که کاربست آن در حوزه علوم انسانی و در گستره اصول عقل نظری در آثار فردی نظیر کامونز- بنیان‌گذار مکتب نهادی- و در گستره اصول عقل عملی ناب در آثار فردی نظیر کانت قابل مشاهده است. دیالکتیک در کلام فلوطین این‌گونه تعریف شده است:

دیالکتیک علمی است که به‌وسیله آن در مورد هرچیز به‌طور معقول و منضبط حکم می‌شود و با استفاده از آن ماهیت اشیاء معلوم می‌شود و وجه افتراق و تشابه هرچیز با سایر چیزها بیان می‌شود و مشخص می‌شود که هر چیز تحت چه جنسی قرار می‌گیرد و وضع آن در آن جنس چیست و نیز نشان داده می‌شود که آیا آن چیز حقیقی است یا خیر و چه تعداد موجودات حقیقی وجود دارد و چه تعداد از امور معدوم را می‌توان از موجودات حقیقی تمیز داد. همچنین، دیالکتیک در خصوص خیر و عدم خیر و افرادی که تحت خیر و ضد آن هستند رسیدگی می‌کند و امور حادث را از قدیم تمیز می‌دهد و این‌همه را از روی یقین معلوم می‌کند و نه از روی ظن و گمان- روح بدین ترتیب از سرگردانی عالم حس رها می‌شود و در عالم عقل سکنی می‌گزیند (پورجوادی، ۱۳۷۸، ص ۶۷-۶۸ به نقل از بخش سوم از اثناد اول فلوطین).

گزاره‌ای که در تحلیل بخش‌های آن خواهیم داشت:

الف) دیالکتیک علمی است که به‌وسیله آن در مورد هر چیز به‌طور معقول و منضبط حکم می‌شود و با استفاده از آن ماهیت اشیاء معلوم می‌شود؛ این گزاره در باب دیالکتیک از علمی سخن می‌گوید که با هنر شهود اولیه (و یا شهود اعلا) همراه با منطقی استعلایی، محتوی، مضمون و یا ماهیت و سرشت شی و یا مفهومی ذهنی تعیین می‌شود و ذهن حکمی را بر پایه استنتاج و ادراک حاصله صادر می‌نماید؛

ب) وجه افتراق و تشابه هرچیز با دیگر چیزها بیان می‌شود. وجه افتراق یا تشابه، همان روش استنتاج و ترجمان تشخیص و داوری ذهن است. تشخیصی میان آنچه از طریق حواس پنج‌گانه و از بیرون دریافت و ادراک می‌شود و آنچه برساخته درونی است و در قالب نمادها، سمبل‌ها و ماکت‌ها تجلی می‌یابد؛

ج) مشخص می‌شود که هرچیز تحت چه جنسی قرار می‌گیرد و وضع آن در آن جنس چیست و نیز نشان داده می‌شود که آیا آن چیز حقیقی است یا خیر.

اینکه با روشن شدن ماهیت هر جنس از مسیر شباهت‌ها و تفاوت‌ها، تعلق آن ماهیت تحت

جنسی مشخص تعیین می‌شود، یادآور پارادوکسی در مبحث مرتبط با روح در فلسفه فلوپین است. آنجاکه روح به‌رغم تعلق به عالم هوشمندی و برخورداری از ماهیتی متا، در جسم و نفسیات مرتبط با آن جای می‌گیرد و به تعبیری حبس می‌شود و جسم به‌واسطه لطف روح و نظر ویژه کمال عقل موجودیت می‌یابد، موجودیتی که ظاهری و نه حقیقی است و در پس خود دارای جوهره و باطنی است که حقیقت باید در آن جستجو شود. به تعبیری موجود انسانی و تمامی متعلقات مربوط با آن فانی و میراست و در نتیجه، جاذبه‌ها و لذت‌های حاصل از آن نیز سرایی بیش نیست، از این‌رو دنبال کردن آن به کژراهه رفتن است و باید به دنبال حقیقت بالذات و فی‌نفسه در وجود بوده که دارای ماندگاری و پایداری است؛

د) چه تعداد موجودات حقیقی وجود دارد و چه تعداد از امور معدوم را می‌توان از موجودات حقیقی تمیز داد. یک فیلسوف عرفانی در فن و صناعت دیالکتیک به درجه‌ای می‌رسد که قادر به تمیز و تشخیص میان امور ظاهر و فنا شدنی با امور حقیقی و باقی است. از این‌رو، به گذشته هیچ تعلق ندارد و این رهایی و آزادی از امور فانی و معدوم، چنان انرژی را در وی پدید می‌آورد که رهایی از جسم و پیوستن به جایگاه و مقام والای انسانی برای او ابتدای شادی و شادمانی است. در چنین شرایطی او از هرگونه دوئیت و تضاد رهایی یافته و قادر است تا مأموریت خود را در دنیای محسوسات با موفقیت به انجام برساند؛

ه) همچنین، دیالکتیک در خصوص خیر و عدم خیر (شر و شیطانی) و افرادی که تحت خیر و ضد آن هستند رسیدگی می‌کند و امور حادث را از قدیم تمیز می‌دهد. برای یک فیلسوف، نظاره‌گری تئاتر و بازی زندگی، دون‌شان است. تلاش او صرفاً در راستای بی‌طرفی<sup>۱</sup> و عدم‌تورش میان مقصد و مقصود نیست؛ بلکه مأموریت دارد تا متناسب با درجه‌ای که نسبت به آن دانش و دانایی یافته است، به راهنمایی و هدایت‌گری هم‌نوعان خود بپردازد. یک فیلسوف به کلیت و جامعیت آفرینش بشر در ذهن خود می‌نگرد و قادر است تا غایت مسیر بشریت را با عینک حقیقت بالذات تمیز و تشخیص دهد. او به‌خوبی از وجه مفید و سازنده استدلال در تحلیلی مقایسه‌ای آگاه است و از این‌رو، قوانین معرفت نفس را در مقابل قوانین حاکم بر طبیعت قرار می‌دهد و تلاش می‌نماید تا قوانین جهان‌شمول را، که وجود آن برای بشریت قطعی است و راه خیر برین را از ضلالت و گمراهی متمایز می‌کند، به دیگران بشناساند. در سایه همین تأکید مصرانه، امور قدیم به امور ازلی و ابدی قابل‌تعبیر است که در وحدت روح و یا کمال عقل نیز قابل‌استناد است. اموری که تغییر و تبدیل نمی‌پذیرد و حق مطلق و آرمان برای فردی قرار می‌گیرد که به این قدرت تمیز و

1. Impartiality

تشخیص دست‌یافته است که خیر مطلق وجودی و ارزش ناب و مطلق انسانی را با امور فانی و حادث دنیایی مبادله ننماید و برای حفظ ارزش وجودی خویش، که روح ناب موجد آن است، راه تزکیه و تسویه را طی نماید و با خالص نگاه‌داشتن خویش از مبتلا به شدن به آزمون‌های این دنیایی و حادث مصون بماند؛

و) و این‌همه را از روی یقین معلوم می‌کند و نه از روی ظن و گمان - روح بدین ترتیب از سرگردانی عالم حس رها می‌شود و در عالم عقل سکنی می‌گزیند. قوانین معرفت نفس که تزکیه نفس و اخلاق را شامل می‌شود، قید و شرط نمی‌پذیرد و از نوع وجوب قطعی<sup>۱</sup> است و برای اثبات باید به دادگاه و محضر و حضور فطرت و وجدان پاک و بیدار برده شود. نفسی که شر را می‌شناسد و به ملامت و گوشزد روح پاک اقتدا می‌کند، به بدی و شرک کشانده نمی‌شود (نفس اماره) و چون وسوسه و جاذبه‌ای او را بلرزاند، فوراً به استحکامات و ساختار یقینی و انضباطی، که بدان علم پیدا کرده، رجوع می‌کند و در نهایت، نفسی که هر وجهی را طالب بود، اکنون تحت اختیار و در سلطه نفس طیبه‌ای است که در همین دنیا او را با عالم معقول متصل و پیوند داده است و حیات طیبه در وجودش جاری شده است.

#### ۴. جایگاه انسان در مقام مقایسه با سایر مخلوقات

غایت و هدف از آفرینش انسان، زمین و تمام کرات و کهکشان‌ها و آنچه که متعلق به آن‌هاست چیست. آیا انسان به حکم پرش مطرح شده در آیه ۱۱۵ از سوره المؤمنون،<sup>۲</sup> بیهوده آفریده شده است. پرسشی که در پاسخ به آن افزون بر مراجعه به شواهد واقعی، باید از محکمت قرآنی نیز استفاده نمود که در بحث خصلتی قیاسی پیدا می‌کند.

در تحلیلی موردی از شواهد واقعی که تبیین جهتی تجربه‌گرایانه دارد، رجوع به دوران جنینی پروانه داخل پيله بسیار درس آموز است. یک پروانه دوره جنینی را درون یک پيله می‌گذراند و در این دوره به تمام نیازهایش برای حیات و پرواز به پیچیده‌ترین شکل ممکن و به صورت پیشینی<sup>۳</sup> مجهز می‌شود و در زمان معینی باید پيله و پوسته‌ای که در آن پرورش یافته را برای زندگی جدید ترک نماید. آنچنان‌که تعبیر این اتفاق در فلسفه ملاصدرا به منظور تبیین اصل حرکت جوهری این‌گونه است: تا چیزی مستمر و پیوسته از پوسته خود بیرون نیاید و خود را نردبان اعتلای خود نکند، هرگز قادر نیست تا به کمال تازه‌ای دست یابد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۹)؛ به بیانی ساده‌تر،

1. Apodictic

۲. أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ؛ یا گمان کردید شما را بیهوده آفریده‌ایم، و به سوی ما باز نمی‌گردید؟

3. A priori

وجود حرکت در باطن و در جوهره هر پدیده، قاعده‌ای است که در سرتاسر جهان حکم فرماست. انسان نیز به‌همین ترتیب مراتب مختلف خلق را در دوران جنینی و به حکم آفریننده و خالق کُل، که جامعیتی<sup>۱</sup> ادراک‌ناپذیر<sup>۲</sup> است، طی می‌نماید<sup>۳</sup> تا خود را برای ورود به دنیای محسوسات آماده کند؛ اما اکنون این انسان ورود یافته به دنیای محسوسات، با وجود تمامی محدودیت‌های زمانی و مکانی حاکم بر آن، مأموریت دارد تا به آمادگی لازم برای پرواز، تعالی، نورانیت و درخشندگی به‌منظور ورود به جهان لایتناهی، نامیرا و مستمر و بدون هر نوع قیودی دست یابد و این مهم برای او ممکن نخواهد شد، مگر به‌واسطه ظرفیتی که روح<sup>۴</sup> موجد و موجب آن است؛ روحی که در جامعیت<sup>۵</sup> و وحدت‌دارای منشأ و خاستگاهی الهی است و تنها بارقه، نشئه و موجی از آن به کره خاکی و بدن انسان تنزل یافته است و همین امر خود به عاملی مؤثر برای ایجاد اولین وجه تمایز میان انسان با بالاترین مخلوقات الهی یعنی فرشتگان بدل شده است. به‌واقع خداوند انسان را به‌واسطه آموختن تمامی اسماء به او از تمامی دانش نهفته در پسِ ظواهر و جلوه‌های آفرینش آگاه نمود (آیه ۳۱ از سوره بقره)<sup>۶</sup> و سبب شد تا تمامی فرشتگان در برابر معلومات گسترده و دانش فراوان اعطاشده به او، سر تسلیم فرود آورند.<sup>۷</sup> دانشی که متضمن قدرت خلق<sup>۸</sup> انسانی بوده و متصل به منشأ و مبدائی قدسی<sup>۹</sup> است و به‌واسطه روح در اختیار انسان قرار داده شده است. روحی که تجلی از بعد خداگونگی است و انسان را شایسته عنوان خلیفه‌الله می‌گرداند و در تعبیر فلسفی همان بعد نومن<sup>۱۰</sup> انسانی است که غیرقابل ادراک از طریق حواس بوده و در مقابل بعد فنومن او، که مادی و قابل ادراک است، قرار می‌گیرد.

اکنون این انسان خداگونه در نفس، ضمیر و فطرت وجودی خویش متعهد به پاسداشت و گرامیداشت این مقام و منزلت از جانب خداوند است و شکرگزاری نعمت‌های الهی را در راستای حفظ هویت و شخصیت والای انسانی خویش و بنا به اقرار، اعتراف و شهادتی است که در آیه

1. The whole

2. incomprehensible

۳. مراتبی که ترتیب و توالی آن در آیات ۱۲ الی ۱۴ از سوره مؤمنون اشاره شده است.

4. soul

5. Idea of soul= Soul

۶. وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ؛ و به آدم همه اسماء را آموخت و بعد آن اسماء را بر فرشتگان عرضه کرد و فرمود: اگر راست می‌گویید مرا از این اسماء خبر دهید.

۷. در آیه ۳۲ از سوره بقره آمده است که فرشتگان در پاسخ خداوند مبنی بر ذکر اسماء این‌گونه اظهار ناتوانی و ناآگاهی کرده‌اند: «قَالُوا سُبْحٰنَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا».

8. The power of creation

9. Divine

10. Noumenon

۱۷۲ از سوره اعراف<sup>۱</sup> داشته است، وظیفه خود می‌داند. از این رو، بدیهی است که انسان در چنین جایگاهی دارای تفاوت‌های بسیاری با تمامی مخلوقات از جمله جمادات، گیاهان و حیوانات و حتی فرشتگان باشد که به برخی از این تفاوت‌ها در ادامه اشاره شده است.

نخست آنکه، انسان به حکم فلسفه آفرینشش، آزاد آفریده شده است. آزادی که در بردارنده تمامی وجوه از سلبی (آزادی از)<sup>۲</sup> تا ایجابی (آزادی برای)<sup>۳</sup> است. آزادی که در جامعیت مفهومی فراذهنی از آن،<sup>۴</sup> سرشتی را هم جنس با روح پاک الهی طلب می‌کند. این مدعا که انسان آزاد و مستقل آفریده شده است و آزادی هم‌زاد با آفرینش اوست، در تقسیم‌بندی مواضع شناخت نزد کانت که گستره آن از محتمل و همراه با نااطمینانی تا منوط بر امری معین و دارای وجوب به صورت قطعی<sup>۵</sup> است؛ وجوبی را از نوع قطعیت<sup>۶</sup> و بدون قید و شرط می‌پذیرد. به‌دیگر سخن، این امر صحت و اعتبارش هم از منظر سوپراکتیو<sup>۷</sup> و هم از منظر ابژکتیو<sup>۸</sup> مورد تأیید است و به سبب همین خصلت جهان‌شمولی است که اعتبار و فراگیری آن از نوع مطلق دانسته شده است (برگ، ۲۰۱۴، ص ۱۷)؛ اصلی که اگرچه در جامعیت قابل ادراک به صورت کامل نیست، اما از نگاه کانت، حقیقتی بالذات<sup>۹</sup> است و در نظام فلسفی او به‌عنوان فرم‌دهنده و هدایت‌گر و راهنمای تمامی اقتضانات حاکم بر امور واقع قرار گرفته است. اصلی که با وحدت‌بخشی میان وجود و موجود آدمی، فرد را از هرگونه مسخ‌شدگی می‌رهاند و موجد رهایی او از هر نوع وابستگی و خالی شدن از تمامی تعلقات دنیایی است. خالی شدنی که بنا به گفته فلوپین مقدمه‌ای بر پر شدن و زمینه‌سازی برای به جریان افتادن نبوغ و اتصال به الهام‌ها و شهودهاست و مرتبه حضور را برای فرد ممکن می‌کند<sup>۱۰</sup> (آبیاهان، ۲۰۰۰، ص ۲۸). آزادی در چنین جایگاهی است که ارزش مطلق<sup>۱۱</sup> انسانی

۱. وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

2. Freedom from

3. Freedom for

4. Idea of freedom

5. Problematic, Assertoric, Apodictic

به‌منظور مطالعه مواضع کانت در باب شناخت رجوع شود به مقاله زیر

Berg, H. v. d. (2014). Kant's conception of proper science. In *Kant on Proper Science* (pp. 15–51). Springer. [P.17]

6. Categorical imperative

7. Subjective

8. Objective

9. Truth in itself

۱۰. آبیاهان در بیان مقدماتی خود از مبحث احد واحد (The one)، به نقل از فلوپین در ارتباط با اصطلاح *Viod replaad* سخن به میان آورده است که دقیقاً مراد آن است که تا فرد خالی نشود، از پر شدن خبری نخواهد بود و آزادی سبب‌ساز خالی شدن‌هاست.

11. Absolute worth



را به نمایش می‌گذارد؛ هرچند که در جامعیت آن برای انسان محدود و مقید به زمان و مکان قابل ادراک نیست، مگر آنکه بتواند به مرتبه کمال در تکامل یافتگی دست یابد.

دوم آنکه، انسان اگرچه از منظری فردی و حتی جمعی، در مقابل جامعیت<sup>۱</sup> مخلوقات الهی اندک و کوچک به نظر می‌رسد، اما در نفس و ذات آفرین خویش، جام جهان‌نماست. البته مشروط به آنکه بتواند روح خود را از هر نوع زنگار و آلودگی پاک کرده و به اسماء آموخته‌شده، فعلیت بخشد. اهمیت این مهم نزد خداوند و در حدیث قدسی نقل شده از پیامبر ﷺ این‌گونه آمده است: «لَمْ يَسْعِنِي سَمَائِي وَلَا أَرْضِي وَلَا وَسْعِنِي قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ؛ آسمان و زمین وسعت وجود مرا ندارد، ولی قلب بنده مؤمن جایگاه من است» (علامه مجلسی، ۱۴۰۳ ه ق، ج ۵۵، ص ۳). این گفته نشان می‌دهد که اگر انسان بتواند زنگارهای نگاشته شده بر روح خود را بزدايد، دل او جام جهان‌بین خواهد شد و ظرفیت دریافت شهود و الهام‌ها را خواهد یافت.

سوم آنکه، انسان افزون‌بر آزادی از موهبت اراده و اختیار<sup>۲</sup> برخوردار است. به‌واقع مجهز بودن انسان به این ابزار و ویژگی‌ها موجب شده است تا او افزون‌بر در اختیار داشتن شروط لازم و کافی برای کمال، تعالی و تجلی جلوه‌های لایتناهی الهی در این جهان، زمینه دستیابی به سعادت و والایی در جهان هوشمندی را فراهم نماید. البته باید اذعان نمود که اگرچه به انسان بالاترین قدرت خلق، اختیار و آزادی داده شده است، اما هم‌زمان از او این مسئولیت خواسته شده است که به تعیین سرنوشت خویش بپردازد؛<sup>۳</sup> مسئولیتی که کانت این‌گونه در سه ماکزیم‌اش مورد اشاره قرار داده است:<sup>۴</sup>

### 1. Think for yourself, Do not let the others to think for you

۱. خودت فکر کن و اجازه نده دیگران به جای تو فکر کنند؛

### 2. Think from the stand point of the others

۲. در تفکر و اندیشه موضع فکری دیگران را نیز در نظر بگیر؛

### 3. Think consistently

۳. تفکر سازگار و با تورش اندک فقط زمانی می‌تواند صورت گیرد که اصول وجوبی و قوانین اخلاقی ملاک و معیار سنجش اندیشه متکامل انسان باشد (وود، ۲۰۰۹).  
با این تعبیر، مسئولیت اندیشیدن با خود انسان‌هاست. انسان به‌واسطه آزادبودن نباید اجازه دهد در

1. The Whole

2. autonomy

۳. رجوع به کلام خداوند در آیات ۷ و ۸ از سوره زلزالت ۳ و آیه ۳۹ از سوره نجم ۳ به‌منظور ادراک بار مسئولیت‌گذارده شده بر دوش انسان نیز مغتنم است.

۴. به نقل از کانت در کتاب «آیین اخلاقی کانت / Kant's moral religion»

سلطه تفکر دیگران قرار گیرد؛ اوست که پاسخگوی کردار و اعمال خویش است، پس هر نوع اندیشه وام گرفته شده و یا تحمیل شده بر ذهن را نمی‌پذیرد و نمی‌تواند و نباید آن را پایه تصمیم‌گیری<sup>۱</sup> خود قرار دهد. این خصلت یعنی مجهز بودن انسان به اراده‌ای عملی<sup>۲</sup> و توانمندی تعیین اهداف و ابزار مناسب، موجب می‌شود تا با سازگار نمودن هر نوع کنشی متناسب با فطرت وجودی خویش، رفتار و کردار خود را در راستای تجلی ظرفیت‌ها و توانمندی‌های درونی و قوانین اخلاقی<sup>۳</sup> تنظیم نماید.

اذعان به این وجوه تمایز و اشتراک میان انسان با دیگر مخلوقات، ناخواسته انسان را به طرح این پرسش هدایت می‌نماید که چه چیز دیگری جز روح که در معنای فراذهنی آن، وحدت روح (Soul) است و در وجه اختصاصی آن، دمیده شده در تمامی مخلوقات است (soul) می‌تواند موجبات وحدت و اتحاد انسان با تمام مخلوقات از جمله گیاهان، حیوانات و جمادات و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با آنان فراهم آورد؟ آیا جز روح می‌توان به اصل اشتراکی و گریزناپذیر دیگری اشاره نمود که بتوان به منظور تئوری پردازی و وحدت بخشیدن به تمامی زیربخش‌ها و اجزاء و عناصر از آن استفاده نمود؟ پاسخی منتفی به تمامی این پرسش‌ها نشان‌دهنده آن است که روح در تمامی مخلوقات از منشأیی یکسان برخوردار است؛ اما هر مخلوق متناسب با ویژگی‌ها و نحوه ایفای نقش خود در به سامان رساندن نظم کیهانی از آن بهره برده است.

##### ۵. انسان در جامعیت و کلیت آن: نقطه کانونی بحث

باید گفت که اگرچه انسان به حکم زندگی دنیایی و قرارگیری در چارچوب قیود زمانی و مکانی دارای محدودیت‌هایی است، اما به واسطه برخورداری از روح، وجهی از نامتناهی بودن را یافته است که او را از قیود مختلف از هر نوع (زمانی و مکانی و غیره) می‌رهاند؛ البته منوط به پیش شرطی که همانا انفصال و عدم وابستگی و گذر از جاذبه‌ها و تعلقات دنیایی و به فعلیت رساندن بعد نومن وجودی است.

با این اوصاف، اگر این گزاره مسلم علمی را بپذیریم که روح حامل اسرار و راهبر نبوغ است و برای به جریان افتادن نیازمند اکسیر آزادی است، نقش این آزادی در راستای تحقق مأموریت انسانی یعنی آفرینندگی و خلق، چیزی جز ایجاد هماهنگی میان تمامی قوای ذهنی از تخیل،<sup>۴</sup> فاهمه<sup>۵</sup>

- 
1. Decision making
  2. Will in action
  3. Moral law
  4. Faculty of Imagination
  5. Faculty of Understanding

گرفته تا خمیرمایه سرشت وجودی<sup>۱</sup> و کمال عقل<sup>۲</sup> و غیره نیست. هماهنگی که به موجب آن و بنا به گفته کانت، قوه تخیل را در بازی آزاد<sup>۳</sup> با قوه فاهمه قرار می‌دهد (برانو، ۲۰۱۰، ص ۷۱) و نور اشراق الهی را در وجود جاری می‌کند.

اکنون تجلی این قدرت خلق با سرمنشأ کمال عقل، نه تنها نمایشی از برتری<sup>۴</sup> انسان نسبت به دیگر مخلوقات است، بلکه وجوب و قطعیتی یقینی<sup>۵</sup> در راستای دستیابی به هدف غایی آفرینش یعنی کمال و تعالی است. هدفی که دستیابی به آن مشروط به فراهم نمودن زمینه‌های لازم برای فراتر رفتن از پله تن و طبیعت و کسب آمادگی لازم برای ورود به جهان هوشمندی از طریق سیطره بعد معنوی انسانی بر دیگر ابعاد وجودی اوست. در این راستا، ضروری است تا به انسان در کلیت و جامعیت آن، که شامل ترتیبات زمانی تکامل‌یافتگی و سلسله‌مراتب وجودی است، به عنوان نقطه کانونی بحث بنگریم که در ادامه به تشریح آن پرداخته شده است.

انسان در یک کلیت منسجم و هدفمند سه مرحله متواتر و کاملاً پیوسته شامل دوران جنینی، دوران زندگی دنیایی و زندگی ابدی را طی می‌نماید. دوران جنینی که طی آن -همانند مثال پبله در موجودیت یافتن پروانه- جنین به تمامی ارگان‌های فیزیکی و فیزیولوژیک، ذهنی و شبکه‌های پیچیده عصبی به حکم خالق و آفریننده خویش برای انجام مأموریت انسانی در دوره‌های بعدی از حیات تجهیز می‌شود. در این دوران اگرچه خود فرد فاقد اراده و اختیار در تعیین سرنوشت خویش است، اما تحت تأثیر عوامل مختلفی از انواع ژنتیکی، محیط پرورشی در رحم مادر، محیط خارجی و حتی روحیه و نوع تغذیه مادر است و به طور قطع، همگی این عوامل بر کیفیت زندگی جنین پس از تولد اثرگذار است و البته دانش ما نسبت به آن بسیار اندک می‌باشد. به همین علت، در برخی کشورهای پیشرفته دنیا، امکانات و تسهیلات بهداشتی، درمانی و حتی تغذیه‌ای مناسب برای مادر، حداقل تا دو سال پس از تولد فرزند فراهم می‌شود که این اقدام لزوماً از سر انسان‌دوستی نیست، بلکه آنها در تجربه‌ای ملموس و عینی دریافته‌اند که هزینه‌های پرورش فرزند سالم در این دوران، در مقایسه با هزینه اجتماعی جامعه در درمان یک فرزند بیمار جسمی و یا ذهنی در آینده، بسیار کمتر و حتی غیرقابل مقایسه است و از این رو، مبتنی بر اصل تحلیل هزینه-فایده کاملاً توجیه‌پذیر است.

- 
1. Faculty of Taste
  2. Faculty of Reason
  3. Free play
  4. Superiority
  5. Apodictic

اما در دوره دوم یا پيله طبيعت، كودك با استعدادها، مهارت‌ها و نبوغ متنوع و بی‌شماری وارد عرصه زندگی می‌شود. او با فرض برخورداری از «آزادی ذاتی»<sup>۱</sup> و «خودمختاری»<sup>۲</sup> و قوه عقل در دو سطح «عقل استدلالی و محاسبه‌گر» و «كمال عقل یا عقل فراهنی و نامحسوس» قادر است تا مسیر تربیت و غنی‌سازی<sup>۳</sup> ذهن را در یکی از بذره‌های اصلح خویش یافته و تخصیص بهینه‌ای را از نیروهای فیزیکی، فکری و معنوی برای مقصد والای آفرینش در این جهان و جهان هوشمند ترتیب دهد؛ البته این انتظار که فرد بتواند با اتکای صرف به خود به چنین مقصدی دست یابد، غیرعملی و نایجاست.

از این رو پرسش مهم این است که مسئولیت شناساندن فرد به خودش<sup>۴</sup> را کدام مرکز تربیتی و آموزشی از خانواده گرفته تا محیط‌های رسمی و نهادهای مردمی عهده‌دار است؟ به بیانی دیگر، کدام نهاد حمایتی قرار است تا برای افرادی با استعدادهای خاص زمینه‌های پرورشی مناسب را فراهم آورد؟ از آنانی که در چارچوب لسه‌فر اندیشه می‌کنند، باید پرسش شود که اگر جامعه در وضعیتی از بی‌تفاوتی افراد را به حال خودشان رها کند، آیا می‌توان به تجلی استعدادهای ویژه در تمامی ابعاد هنری نظیر شعر و ادبیات و غیره و یا فنی و تکنیکی و یا حتی در سطحی بالاتر یعنی خلق اندیشه‌های بدیل فلسفی تنها به صورت کاملاً تصادفی و اتفاقی در قالب اسطوره‌ها امیدوار بود؟

در یک تحلیل تاریخی با رجوع به دوران رنسانس و دوران بعد یعنی قرون هجدهم و نوزدهم میلادی می‌توان دریافت که شناسایی ظرفیت‌ها و استعدادهای بسیاری از فلاسفه و هنرمندان و معین نمودن کفیل‌های مالی و پرورشی برای آنها به فرهنگی همگانی بدل شد و این سازوکار به تحولات و دگرگونی‌های عظیمی در دوران انقلاب فکری و فرهنگی چه در حوزه تکنولوژیک و مرتبط با علوم طبیعی و چه در خلق اندیشه‌های ناول در علوم انسانی انجامید. بررسی این نتایج و تحلیل شواهد مرتبط با امور واقع، ما را به تأمل در این نکته وامی‌دارد که چطور و چگونه در آن دوران، شکل‌گیری تشکّل‌ها و محافل هنری و علمی و حمایت تام و تمام گروه‌ها و صاحبان قدرت‌های مالی به فرهنگی عامه بدل شد و افرادی نظیر لئوناردو داوینچی، میکل‌آنژ، نیچه، هایدگر، کانت و دیگران را در زمره برجستگان و پیشگامان عرصه‌های هنری، فلسفی و غیره به جهان معرفی نمود؟

از این رو، این فرض برای این افراد در دوره دوم حیات قوت می‌گیرد که در کنار اراده فردی برای فراهم نمودن پیش‌زمینه‌های شناخت بذره‌های اصلح وجودی، قلمرو محیطی مساعد، آزادی از

- 
1. Idea of freedom
  2. Autonomy
  3. Cultivations
  4. Self-knowledge

بیرون<sup>۱</sup> را همچون اکسیری برای به جریان افتادن نبوغ و تجلی خلاقیت‌ها و اکتشافات فراهم نمود و چهره دنیای غرب را از اساس دچار تحول و دگرگونی کرد. بنابراین، وجود اراده و عزم فردی در کنار نهادهای تسهیل‌کننده و کنش‌های جمعی مناسب، وجوبی قطعی را برای نظم‌دهی به نظامی مستحکم بر پایه قوانین و مقررات ایجاد نمود و موجب شکل‌گیری توسعه در ابعاد مختلف آن شد و انسان به حقیقت‌های ملموس بسیاری دست‌یافت.

اما گمشده اصلی برای بشر مدرن امروزی باوجود تمامی دستاوردهای عظیم تکنولوژیک چه بود؟ چرا به گمان بابک احمدی و از زبان نقادان مدرنیته، با بیشتر مسلط شدن بشر بر طبیعت، انسان خود را کمتر شناخت و بی‌اعتبارتر شد؟ (احمدی، ۱۴۰۱، ص ۱۱) و یا کامونز، از بنیان‌گذاران مکتب نهادی، در این باره می‌نویسد:

اکتشافات مکانیکی شگفت‌انگیز، دوری و کنار گذاشتن اصول اخلاقی منجر به سوءاستفاده نهایی از علم برای تخریب و نابودی بی‌رحمانه [آرمان‌های] بشری شد؛ درحالی‌که سردمداران و پیشگامان مدرنیسم، وعده و شعار حفظ وصیانت از نوع بشر را سر داده بودند<sup>۲</sup> (کامونز، ۱۹۷۰، ص ۲۸۷).

یا کانت با ژرف‌نگری به انتقاد از مدرنیته این‌گونه پرداخته است که «جامعه مدرن دچار فساد، ارتداد و تهی شدن گردیده است». از این رو، او پایه‌های تئوریک و جریان‌سازی اندیشه‌های ناب را بر ماهیت و سرشت واقعی و آلوده نشده بشر یعنی اصول و برهان عملی ناب<sup>۳</sup> قرار می‌دهد. درحقیقت، او یک گام نسبت به کامونز پیش‌تر می‌رود و با تکیه زدن بر اصول پیشینی قوانین معرفت‌نفس<sup>۴</sup>، نظامی فلسفی را ساختار می‌بخشد که هم دربردارنده اصول اخلاقی کامونز یعنی عدالت، آزادی و برابری است و هم تمامی ظرفیت‌ها، مهارت‌ها و نبوغ ناملموس<sup>۵</sup> را شامل می‌شود. به‌همین دلیل نیز برای او آزادی در جامعیت مفهومی فراذهنی از آن<sup>۶</sup> به اولین و اولی‌ترین اصل در نظام فلسفی‌اش بدل می‌شود. اصلی که دنیای هوشمند ازلی و ابدی، پایدار و نامیرا را در مقابل دنیای محسوس که همه‌چیز در آن میرا و فناپذیر است، قرار می‌دهد.

1. Freedom from

2. These mechanical discoveries, their avoidance of ethical principles has been leading to the final misuse of science for the ruthless destruction of mankind, where their triumph should have been the saving of mankind

3. Pure practical reason/principals

4. Moral law

5. incorporeal

6. Idea of freedom

درواقع، کانت توانست با کاربست روشی علمی، از یک سو وجه متافیزیک انسان (وجه نومن) را به عنوان جزء لاینفک از خصیصه‌های تأثیرگذار بر وجوه ملموس جهان محسوسات معرفی نماید و از سویی دیگر، در فلسفه به سیستمی منسجم از تمامی اندیشه‌های فلسفی و عرفانی دست یابد و از این طریق به تجدید حیات فلسفه در نتیجه پیوند میراث طلایی یونان قدیم با تحولات و دگرگونی‌های صورت گرفته در دوران معاصر پردازد و پلی را میان متافیزیک و دنیای محسوسات برقرار نماید. او در کتاب نقل عقل محض، متافیزیک را به چهار بخش زیر تقسیم نموده است (کانت، ۱۹۹۸، ص ۶۹۹):

۱. متافیزیک هستی‌شناسانه (Metaphysics of Ontology)؛

۲. متافیزیک روان‌شناسی عقلایی (Metaphysics of Rational Psychology)؛

۳. متافیزیک کیهان‌شناسی عقلایی (Metaphysics of Rational Cosmology)؛

۴. متافیزیک غایت‌شناسی عقلایی (Metaphysics of Rational Teleology).

او مدعی است که ایده اصیل و پایه‌ای فلسفه برهان ناب این تقسیم‌بندی را تجویز می‌نماید که در یک کلام نوعی هنر معماری فکری بر تکنیک (Architectonic) است. این هنر پردازش و خلق معماری نوین فکر است که در تطابق با اهداف و غایت‌های اساسی آفرینش انسانی، محصولی انحصاری از هنر را موجب می‌شود که ایده یا جامعیت مفهومی فراذهنی است و نوعی تجلی سرشتی از جهان هوشمند محسوب می‌شود و قادر است تا ساختاردهنده، هدایت‌گر و چراغ راه برای تمامی اقتضانات و حقایق دنیای مادی قرار گیرد. نزد او این شیوه از معماری فکری، تغییرناپذیر، الزام‌آور و تثبیت‌شده و پایدار می‌باشد.

در هر حال، انسانی که از بعد ظواهر گذر می‌کند و جوهره و ابعاد ناملموس وجودی خویش را می‌یابد، به منظور تعیین سرنوشت خویش به تخصیص بهینه منابع ملموس<sup>۱</sup> و ناملموس می‌پردازد. او به منظور ایفای نقش و مأموریت انسانی خود، آزمونی سخت را پیش روی دارد که نخستین آنها شناخت منابع وجودی و دوم تخصیص بهینه آنهاست که مشخصاً با جنس، بصیرت و جهان‌بینی فرد مرتبط است. درحقیقت، اینکه فرد چگونه خود را می‌شناسد،<sup>۲</sup> تعیین‌کننده متدولوژی و مسیر حرکتی اوست. این درحالی است که بنیان‌گذاران مکتب کلاسیک اقتصادی تمامی ارزش‌ها و منابع در دسترس انسان اعم از ملموس و غیرملموس را از محتوا خالی نموده و گزینه‌های خود به منظور تخصیص بهینه منابع و رسیدن به بالاترین سطح مطلوب<sup>۳</sup> را بر روی سرمایه<sup>۴</sup> و نیروی

1. Best allocation of Corporeal resources

2. Self-knowledge

3. optimizing

4. Capital

کار<sup>۱</sup> قرار داده‌اند. برای آنها علم اقتصاد، نظم و نظامی کمتی است، از این‌رو، به توابع ریاضی تولید که مشهورترین آنها مدل تابع تولید کاب داگلاس<sup>۲</sup> و دیگر تئوری‌های تولید بهینه و رفاه است، به‌منظور یافتن ترکیب مطلوب میان سرمایه و نیروی کار اکتفا می‌شود. در این توابع، انسان مشابه با سرمایه انگاشته می‌شود و در کنار آن قرار می‌گیرد. به همین علت نیز هیچ‌گاه در کلاس‌های درس به ماهیت و سرشت واقعی انسانی پرداخته نمی‌شود که فراتر از سرمایه و آنچه مرسوم در آموزه‌های اقتصادی است. انسان صرفاً به‌مانند اتم، دارای نقشی ایزاری است و منفعلانه و بدون قدرت اراده، اختیار و انتخاب دیده می‌شود.

اما چنانچه از بینش و نگرش عینیت‌گرایی<sup>۳</sup> اقتصاد مرسوم نیز پا را فراتر بگذاریم و به حوزه و قلمرو دیگر مکاتب اقتصادی ورود یابیم، قابل مشاهده است که حتی نقش مادی انسانی پررنگ‌تر نیز می‌شود؛ به‌گونه‌ای که اگرچه ذهنیت‌گرایی<sup>۴</sup> در مکتب اتریش یا کنش جمعی<sup>۵</sup> در مکتب نهادی برجسته می‌شود، اما خبری از بعد نومن انسانی و منابع و ذخایر عظیم وجودی، مهارت‌ها و نبوغ نامرئی و ناملموس نیست. نبوغی که اصل آزادی را برای به جریان افتادن، استفاده و بهره‌برداری مطابق و سازگار با هدف والای آفرینش انسانی طلب می‌کند.

به‌دیگرسخن، در هیچ‌یک از مکاتب و مدل‌های توسعه‌جا، مقام و مکانی<sup>۶</sup> برای انسان در معنای واقعی آن و یا «انسان به ما هو انسان» موجود نیست که این امر نیازمند بازنگری و ایجاد تغییر در نگرش، بینش و جهان‌بینی نسبت به انسان و منابع در اختیار اوست و توجه به جامعیت زندگی انسانی در هر سه دوره تطور زمانی و سه وجه وجودی به‌ویژه روحی است که منشأ حیات، زیست و تفکر، خلق و خلاقیت برای اوست، تغییر نگرشی که موجب چرخش زاویه نگاه از بیرون به درون و رجعت به خویشتن می‌شود. از این‌رو، پیداست که به‌حکم عقل فراذهنی و حتی عقل استدلالی، فرد باید تا تخصیص بهینه‌ای را میان نیروهای فیزیکی و قدرت ذهنی به‌منظور ایجاد زمینه‌های لازم برای به جریان افتادن نبوغ و افزایش منبع و ذخیره دانش لایزال ابدی داشته باشد و با وزن‌دهی مناسب به تخصیص بهینه این منابع در جهت تعیین سرنوشت خویش پردازد. در این میان انتخاب درست و بجای انسانی نه‌تنها نشان‌دهنده اهمیت داشتن بعد نومن و معنوی اوست، بلکه نشان‌دهنده آن است که این بعد وجودی او توانسته است تا به‌عنوان فرم، شاکله و راهبر دو بعد دیگر

1. labor

2. Cobb–Douglas Production Function

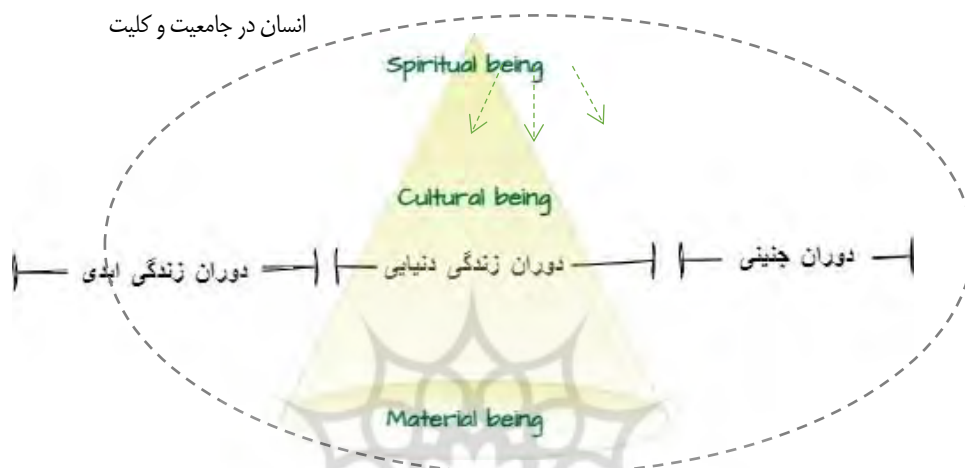
3. Objectivism

4. Subjectivism

5. Collective action

6. box

عمل نماید و دیگر وجوه انسانی را در پرتو نور و درخشش خود قرار دهد و بدین ترتیب جامعیت<sup>۱</sup> هر سه مرحله زندگی با فهم تخصیص بهینه هر سه منبع، معنایی نو می‌یابد و به حقیقت بالذات آفرینش انسانی تعیین و تعیین می‌بخشد (شکل ۲).



شکل ۲: جامعیت انسان به‌عنوان یک کل در سه وجه وجودی و طی فرآیندهای تکاملی

باید توجه داشت که راز همراهی بعد نومن انسانی با بعد فنومن او، آزمونی است که انتخاب انسان در این دنیای مادی را موردسنجش قرار می‌دهد؛ آزمونی که به‌شدت تحت تأثیر کشش‌ها و جاذبه‌های دنیای مادی است و تنها آگاهی انسان از هدف آفرینش خویش است که موجب می‌شود تا تمامی تمایلات انسانی از هر نوع - تمایلات و خواسته‌های بیرونی (Desires) و تمایلات و خواسته‌هایی درونی (Inclinations) - در چارچوب قرار داده شده و محدود و مقید به اصول جهان‌شمول و دارای وجوب از نوع معرفت نفس شود و انسان را با وجود ماهیت خاکی که طالب چسبیدن به مادیات است، از ذلالت و گمراهی‌ها و به‌ویژه فریب‌های نفس اماره با تلاشی جانکاه و با انتخابی درست برهاند و به سمت حیات طیبه و کسب رضای خداوند هدایت نماید. این امر خود گویای وجود پارادوکسی جدی در نگاه هستی‌شناسانه به ماهیت انسانی است که تبیین آن در این بخش موردتوجه قرار گرفت.

1. The whole



اما اکنون و با تدقیق رویکرد هستی‌شناسانه به انسان به‌عنوان پایه برای تئوری‌پردازی در باب نبوغ و نیز مشخص شدن ماهیت و سرشت متفاوت آن، مشخص شد که کاربست شیوه مرسوم و متداول تئوری‌پردازی با نقطه آغاز از حس‌های پنج‌گانه (شکل ۱) نه تنها کارساز نخواهد بود، بلکه نیازمند تغییر است و خاستگاهی را هم‌جنس با الهام‌ها و شهود می‌طلبد؛ به‌گونه‌ای که تجرید شده از هر امر تجربی باشد. مرتبه‌ای که در تقسیم‌بندی فلاسفه اسلامی به‌ویژه شیخ اشراق، مرتبه علم حضوری است و حکمت و معرفت را در نتیجه یکی شدن عالم و معلوم پدید می‌آورد.

### ۶. مقدماتی بر جایگاه معرفت‌شناسی پیش از تئوری‌پردازی

به‌گمان بلند، انجام هر تحقیق علمی مبتنی بر سه گام اساسی است: اول، فهم ماهیت و سرشت موضوع مورد مطالعه که مسئله و دغدغه اصلی در معرفت‌شناسی<sup>۱</sup> است؛ دوم، تعیین متدولوژی یا شیوه صحیح استنتاج که متناسب با ماهیت موضوع مشخص شده بوده و قطعاً جهان‌بینی<sup>۲</sup> و بینش نسبت به انسان و جهان را پیش‌فرض دارد و سوم، تعیین روش انجام تحقیق<sup>۳</sup> است. از این‌رو، چنانچه در پژوهشی علمی، فرآیند یادشده طی نشود و محقق بدون توجه به سرشت و ماهیت موضوع، یکباره توجه خود را معطوف به روش مرسوم در حوزه علمی نماید، چه بسا در تعیین متدولوژی و روش انجام تحقیق به بیراهه رفته و نتایج غیرواقعی به دست آورد (متوسلی، ۱۳۹۴، ص ۴۱۵).

برای مثال، چنانچه انجام پژوهشی در قلمرو و گستره علوم طبیعی موردنظر باشد، به‌دلیل مادی بودن جنس پدیده‌های این حوزه مطالعاتی و حاکم بودن قوانینی پیشینی، رسیدن به هر نوع شناخت، مستلزم کاربست استنتاجی از نوع قیاس و استقرا<sup>۴</sup> است. از این‌رو، در چارچوب معمول و متداول از علم و روش علمی، دنبال نمودن تبیین‌های منطقی و ارائه بینه از طریق کشف روابط علی و غایت‌شناسانه<sup>۵</sup> یک ضرورت است. البته به‌کارگیری این روش مرسوم و متداول در علم اگرچه دستاوردهای عظیمی را در حوزه علوم طبیعی به دنبال داشت، اما به‌کارگیری آن در حوزه علوم انسانی، نوعی خطای متدولوژیک بود که موجب شده تا ذهن اجازه رفتن ورای روابط علی و

1. Epistemology

2. Ontology

3. Research method

4. Inductive methodology

5. Teleological

مفاهیم منطقی حاکم بر آن را نیابد و از این رو، آن زمان که در مواجهه با پدیده‌هایی از جنس متفاوت قرار می‌گیرد، بدون توجه به تفاوت‌های معرفت‌شناختی میان پدیده‌ها، به روشی یکسان بسنده کند. برخلاف علوم طبیعی در حوزه مطالعاتی علوم انسانی، موضوع اصلی و محوری، انسانی است که دارای کثرت هستی‌شناختی<sup>۱</sup> است و از نبوغی برخوردار است که هم‌جنس با روح بوده و دارای ماهیتی فزاینده و فراحسی در گستره شهود و الهام‌هاست و تنها راه جریان یافتن آن اتصال بعد نومن انسانی به عالم هوشمندی است؛ از این رو بسندگی به مسیر شناخت در سطح ظواهر<sup>۲</sup> و روابط علی حاکم بر آن نه تنها دارای توجیه نیست، بلکه توجه به لایه‌های عمیق‌تری از شناخت را می‌طلبد که معطوف به حقیقت بالذات<sup>۳</sup> و فی‌نفسه است. اما از آنجاکه فهم هر آنچه ناملموس و فراحسی است، از دریچه آنچه ملموس و عینی است، ممکن می‌شود، ابتدا فرآیند رسیدن به شناخت را از مسیر عینیت‌ها که آشکارکننده حقایق در سطح ظواهر هستند با استمداد از نحوه ایفای نقش قوای ذهنی پی خواهیم گرفت، تا از این طریق امکان ادراک مسیر بدیل هموار شود که آشکارکننده حقایق بالذات و فی‌نفسه است.

## ۷. مرتبه علم حصولی

### الف) حقیقت در سطح ظواهر: دارای اعتبار در علوم طبیعی

به‌گمان کانت، نزد تجربه‌گرایان و آنهایی که اهمیت ویژه برای ادراکات حسی<sup>۴</sup> قائل هستند، نقطه آغاز شناخت، قوای پنج‌گانه حسی است. اما آنچه کانت و دیگر فلاسفه همواره در نظر دارند، ادراک حقیقت بالذات است که به‌کارگیری شیوه‌های مرسوم و معتبر در علم، آن را ممکن نخواهد کرد و از این رو، راهکار اولیه خود کانت، تجرید تجارب و گذر از دانش پسینی و پرداختن به مفاهیم پیشاتجربی<sup>۵</sup> است<sup>۶</sup> (کانت و اسچنوید، ۲۰۰۲، ص ۲۴). براساس این، از آنجاکه شناخت از مسیر قوای پنج‌گانه حسی، صرفاً شناختی در سطح ظواهر بوده و کشف روابط علی حاکم بر پدیده را موردنظر دارد و به جوهره و منشأ پیدایش و تکوین آن پدیده نمی‌پردازد، مرتبه حصول علم است که

۱. چندبعدی بودن سرشت انسانی

2. Appearances

3. Truth in itself

4. Sensibility

5. A priori concepts

6. Because this duty, as duty in general, lies prior to all experience in the idea of a reason determining the will through a priori grounds.

7. Kant & Schneewind

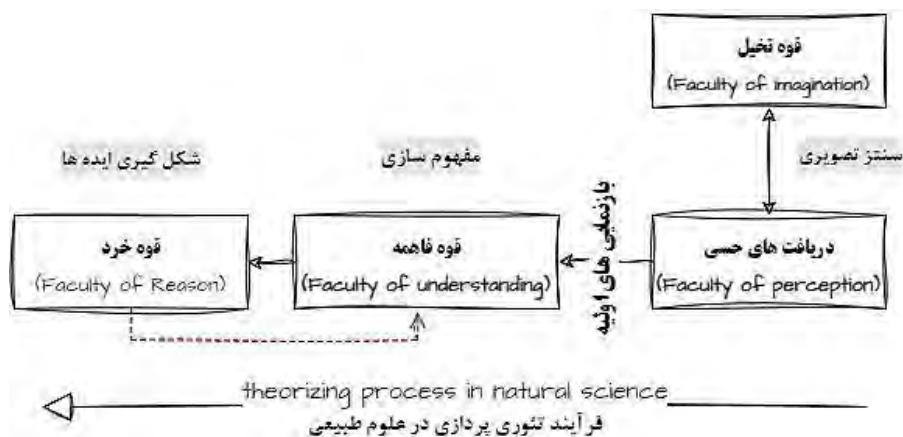
در این بخش به آن پرداخته خواهد شد. اما در مقابل، چنانچه تجرید تجارب و منفک شدن از آن و ورود به عمق و جوهره یک پدیده مورد نظر قرار گیرد، دریچه‌ای به سوی حقیقت بالذات گشوده خواهد شد که همان مرتبه علم حضوری است و البته در حالت حدی آن که تجلی هنر است، فرد در بی‌واسطگی محض قوای ذهنی و در اتصال با عالم هوشمندی به منظور دریافت الهام‌ها و شهود قرار می‌گیرد و از این طریق معرفت و حقیقت واقعی را ادراک می‌نماید.

اما همان‌طور که در بخش مقدماتی هم به اجمال اشاره شد، در مسیر متداول و مرسوم از شناخت، ذهن فرآیندی را طی می‌نماید که نحوه ایفای نقش هر یک از قوای ذهنی (قوه حس،<sup>۱</sup> فاهمه،<sup>۲</sup> تخیل،<sup>۳</sup> عقل یا استدلال،<sup>۴</sup> قوه استنتاج و داوری)<sup>۵</sup> در آن مشهود است. در این فرآیند، نخستین مرحله، دریافت مشاهدات بیرونی توسط حواس پنج‌گانه و درآمیختن آن با قوه تخیل است که تصویر و تصویری<sup>۶</sup> اولیه از پدیده را به شکل ماکت فراهم می‌آورد (مک‌لیر، ۲۰۱۵، ص ۸) این تصویر اولیه ساخت یافته در ذهن یا همان نخستین بازنما،<sup>۷</sup> تمایلاتی<sup>۸</sup> را در فرد جهت اتخاذ تصمیم و انجام کنشی معین برمی‌انگیزاند که به محض ورود به قوه فاهمه و با وساطت گرفتن مقولات دوازده‌گانه،<sup>۹</sup> به صورت خودانگیخته به بازنمایی‌های مفهومی بدل شده و مفاهیم<sup>۱۰</sup> را شکل می‌دهد. ورود این مفاهیم به قوه خرد و استدلال و تکیه زدن بر اصول، موجب شکل‌گیری، «ایده‌ها و اندیشه‌ها»<sup>۱۱</sup> می‌شود. مسیری که فرآیند آن به صورت نمادین در ادامه قابل مشاهده است.

1. Faculty of sensation
2. Faculty of understanding
3. Faculty of imagination
4. Faculty of reason
5. Faculty of judgment
6. Representation
7. representations
8. desire

۹. کانت در بخش منطق استعلایی کتابش با عنوان نقد عقل محض، به بررسی مفاهیم، مقوله‌ها و ارتباط آنها با تفکر پرداخته است از نگاه کانت مقولات که شرط مقدم برای تفکرند در چهار دسته سه‌تایی قابل تعریف می‌باشند که عبارت‌اند از: کمیت (کلی یا جزئی یا شخصی)، کیفیت (ایجابی یا سلبی یا عدولی)، نسبت (حملی یا شرطی یا انفصالی) و جهت (وجوبی یا امتناعی یا امکانی)

10. concepts
11. Idea



شکل ۳: مسیر رسیدن به علم حصولی در علوم طبیعی مبتنی بر تفکر علمی (استمداد از قوای ذهنی)

طبیعی است کاربست مسیر یادشده جهت ادراک پدیده‌های علوم طبیعی، که قوانین پیشینی<sup>۱</sup> و داده‌شده بر آنان حاکم است، قابل توجیه بوده و وظیفه یک محقق، کشف قوانین حاکم بر پدیده‌ها و فهم حقیقت ظاهری آنها از طریق ادراک روابط علی باشد. اما از آنجاکه هر پدیده در ظاهر دارای بنیان و جوهره‌ای در باطن است و توجه به این مهم به‌ویژه در مطالعه پدیده‌های علوم انسانی، که انسان موضوع اصلی در مطالعات است، بیشتر می‌شود، از این‌رو به‌کارگیری شیوه مشابه نه تنها خطایی معرفت‌شناسانه، بلکه روش‌شناسانه است و سبب‌ساز انحرافات گسترده و طرح‌نقدهای جدی از جانب بسیاری از اندیشمندان و فلاسفه نظیر، هوسرل، هایک و هانا آرنست و غیره شده است.<sup>۲</sup>

نقدهایی که نتیجه یکسان انگاشتن ماهیت کشف (در علوم طبیعی) و خلق<sup>۳</sup> (در علوم انسانی) و نادیده‌گرفتن تفاوت ماهوی میان پدیده‌ها در این دو حوزه مطالعاتی است. از این‌رو، دشواری مسئله‌برانگیز آنجایی آغاز می‌شود که ذهن در مواجهه با پدیده‌هایی با ماهیتی غیر ملموس و غیرعینی قرار می‌گیرد و دیگر امکان تعمیم مسیر ذهنی پیشتر گفته شده در شناخت پدیده‌ها نه تنها ممکن نیست، بلکه از اساس نادرست است؛ زیرا قلمرو روش علمی گفته شده محدود به ظواهر و روابط علی است و به‌کارگیری آن در حوزه علوم انسانی نامعتبر است. به همین دلیل، وبر (۲۰۰۷)

1. A priori

۲. برای مطالعه تفصیلی نقد این فلاسفه بر علم مرسوم رجوع شود به مقاله زیر  
متوسلی، محمود (۱۴۰۲). سیر تطور مکاتب اقتصادی و الزام شکل‌گیری مکتبی نوین (مسئله‌شناسی و بیان شواهد تجربی).  
فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، 4، 16(3) — 30. doi: 10.22059/jed.2023.367439.654285

3. Creation

در بیان رسالت و مأموریت تئوری‌های علوم انسانی، به نقش هدایت‌گری و فرم‌دهندگی به اقتضانات و راهنما قرار گرفتن برای آنها اشاره نموده است و وظیفه یک محقق تئوری‌پرداز در این حوزه را، ارائه فرم‌های هدایت‌گر<sup>۱</sup> از طریق کاربست نگرش سینتتیک<sup>۲</sup> می‌داند. خاستگاهی در تئوری‌پردازی که به جای آغاز نمودن از بیشمار اقتضانات حاکم بر امور واقع که امکان سلطه یافتن انسان محدود و مقید<sup>۳</sup> بر آن ممکن نیست، از اصول و آرمان‌هایی عقلایی در دو ساحت زیر به‌عنوان فرم‌های راهنما و هدایت‌گر استفاده می‌نماید:

- ساحتی از عقل که محدود در گستره جهان محسوسات است [عقل نظری]<sup>۴</sup>؛

- ساحتی از عقل که ورای تجربه بوده و متعلق به جهان معقولات است [عقل عملی ناب]<sup>۵</sup>.

بدین ترتیب فارغ از آنکه کدام دسته از اصول قرار است تا هدایت‌گر اقتضانات در نتیجه به‌کارگیری نگرش سینتتیک قرار گیرد، با توجه به مراتبی که حاکم بر آن است و در بخش بعد به آن پرداخته خواهد شد، گذر از سطح ظواهر و پرداختن به جوهرها و عمق و منشأ پیدایش و تکوین پدیده‌ها را موردنظر دارد و از این‌رو، متعلق به مرتبه دیگری از علم حصولی در اعماق و ریشه‌هاست.

#### ب) حقیقت در اعماق و ریشه‌ها: دارای اعتبار در علوم انسانی

رفتن به جوهرها و گذر از سطح ظواهر برای نزدیک شدن به حقیقت پدیده‌هایی متعلق به حوزه علوم انسانی و تبیین مراتب و گام‌های آن برای ساخت‌دهی به سیستم و جامعیتی منسجم از تفکر علمی<sup>۶</sup>، یک ضرورت است؛ زیرا پدیده‌های متعلق به این حوزه مطالعاتی افزون‌بر ظاهر دارای جوهره‌ای در باطن هستند و از این‌رو، پرداختن صرف به ظواهر و کشف روابط علی حاکم بر آن امکان فهم حقیقت واقعی آن را ممکن نخواهد کرد. از این‌رو، تبیین گام‌هایی که در کلیت آن متکی بر «جامعیتی از تفکر علمی»<sup>۷</sup> بوده و از تفکر علمی به شیوه مرسوم، که محدود به قلمرو روابط علی است، گذر می‌نماید و

1. Form

2. Synthetic approach

3. Finite being

4. Theoretical reason

5. Pure practical reason

6. Idea of scientific thinking

7. Idea of scientific thinking

اختصاص علم به روابط علی و حاکمیت قوانین طبیعی و ظواهر پدیده‌ها به‌ویژه قرارگیری شمول رفتار و کردار انسانی در این گستره بزرگ‌ترین انحراف و خطای متدولوژیک محسوب می‌شود. اگر به دیکشنری‌ها مراجعه شود، آنچه به‌عنوان تفکر علمی یا scientific thinking مرسوم شد، همان شیوه و فرآیندی علمی است که در سطح محسوسات و علوم طبیعی یا علوم دقیقه به کار گرفته شد و در مکتب کلاسیک اقتصادی نیز جایگاه انسان را به سطح اتم یا اتمیسم تنزل بخشید تا بتواند این علم جایگاه خود را در محدوده تعیین شده از علم بیابد. این انحراف به دلیل عدم توجه به ماهیت و

به حقایق نهفته در پسِ ظواهر و در جوهره و منشأ پیدایش و تکوین آن می‌پردازد، اجتناب‌ناپذیر است. این گام‌ها در بیان فلسفی کانت که به جد پی‌جوی حقیقت بالذات است و کامونز که بنیان‌گذار مکتب نهادی بوده و حقایق را در منشأ آن دنبال می‌کند، اگرچه یکسان است، اما در گام آخر یعنی در کار بست نگرش سینتتیک، بر اصولی با دو بنیان متفاوت تکیه می‌زند. برای کانت به‌عنوان یک فیلسوف استعلایی که تجرید تجارب و گذر از مفاهیم پسینی و پرداختن به مفاهیم پیشینی در مسیر دستیابی به حقیقت بالذات را مورد نظر دارد، سینتتیک از طریق اصولی عقلایی در ساحت عقل عملی ناب<sup>۱</sup> ممکن است، اصولی که جهان‌شمولی مشخصه بارز آن است؛ اما نزد کامونز به‌عنوان یک تجربه‌گرا، تکیه زدن بر اصولی عقلایی از نوع نظری<sup>۲</sup> مورد نظر است که اعتبار آن در گستره تجربی مورد تأیید است. از این رو، گام‌های تبیینی هریک به‌قرار جدول زیر است:

جدول ۱: مسیر رسیدن به علم حصولی در علوم انسانی مبتنی بر جامعیت تفکر علمی (استمداد از نگرش سینتتیک)

مراتب جامعیت تفکر علمی نزد کانت (کانت، ۲۰۰۲)	مراتب جامعیت تفکر علمی نزد کامونز (کامونز، ۱۹۳۴، ص ۹۹)
تجزیه و تحلیل مفاهیم (Analysis of concepts)	تجزیه و تحلیل پدیده (Analysis)
↓	↓
تحلیل اصول حاکم بر مفاهیم (Analysis of principals)	پی بردن به منشأ پیدایش و تکوین پدیده (Genesis)
↓	↓
وحدت بخشی به آموزه‌ها (Synthesis)	وحدت بخشی به آموزه‌ها (Synthesis)
↓	↓
ساخت سیستم منسجم بر پایه اصول عقل عملی (Synthetic)	ساخت سیستم منسجم بر پایه اصول عقل نظری (Synthetic)

جنس و سرشت موضوع مورد مطالعه می‌باشد که ریشه در معرفت‌شناسی و فراتر از آن نگاه هستی‌شناسانه است. به عبارتی دیگر، در این شیوه و روش علمی، اراده انسانی و مهم‌تر از آن وجود نیروهای فراذهنی از جمله الهام‌ها و شهود و عوامل پیش‌برنده آن یعنی نوع و استعدادها و مهارت‌های نهفته در وجود، نادیده گرفته شد؛ از این رو طرح انجام تحقیقات در بستری از جامعیت تفکر علمی قادر است تا با در نظر گرفتن نه تنها روابط علی، بلکه ماهیت اراده انسانی و ابعاد فراحسی مرتبط با آن، اولین گام را در ایجاد تفاوت در شیوه استنتاج و روش‌شناسی در علوم انسانی بگشاید.

1. Pure practical reason/principals
2. Theoretical principals/reason

قابل مشاهده است که نخستین گام، پرداختن به ظواهر پدیده و تجزیه و تحلیل آن (Analysis) است؛ دوم پرداختن به حقایق نهفته در پسِ ظواهر و در جوهره و منشأ پیدایش و تکوین آن (Genesis)؛ سوم وحدت‌بخشی (Syn) به آموزه‌ها<sup>۱</sup> و آمیخته ساختن و رسیدن به ایده و اندیشه جدید (Synthesis) که ثمره ماهیت فعال، پویا و خلاق انسانی است؛ چهارم یافتن فرم‌ها و ساخت سیستمی منسجم و یکپارچه در نتیجه تکیه زدن بر اصولی عقلایی در گستره تجربه و ساحت عقل نظری و یا در گستره ورای تجربه و در ساحت عقل عملی که این مرتبه حالتی غیر حدی از علم حضوری است.

اهمیت انتخاب اصول در گام آخر برای کانت تا آنجایی است که دانش حاصله به واسطه تکیه زدن بر اصول عقل نظری را فاقد مشخصه شایستگی و بایستگی<sup>۲</sup> می‌داند و معتقد است زمانی علم در مرتبه شایستگی است که اصولی را در گستره ورای تجربیات و متکی بر اصول عقل عملی ناب با مشخصه جهان‌ش ولی که دارای قطعیت و یقین و جویی است، انتخاب نماید و واجد مشخصه‌های زیر باشد:

- دربردارنده نظم یا جامعیتی سیستماتیک باشد؛

Be systematically ordered

- جامعیتی که متکی بر اصول و روابط درهم‌تنیده عقلایی است؛

According to rational principals

- جامعیتی که فراهم‌آورنده ادراک و دانشی از پدیده به صورت پیشینی، قطعی، تعین‌ی و بدون قید و شرط<sup>۳</sup> است (ون دن برگ، ۲۰۱۴).

Be known A priori with apodictic certainty

تمامی این موارد نشان‌دهنده آن است که نحوه صورت‌بندی دانش و حتی ایفای نقش قوای مختلف ذهنی در حوزه علوم انسانی باید متفاوت با آن چیزی باشد که مرسوم و متداول شده است (شکل ۳). به‌واقع، در این مسیر به‌جای فرموله نمودن مفاهیم از طریق عقل استدلالی، بازی آزاد قوه فاهمه با تخیل و رفتن ورای عقل استدلالی اساس قرار می‌گیرد که مسیر «زیبایی‌شناسی و هنر» است. مسیری که اگرچه نافی مسیر علمی نخست نیست، اما مرتبه شناخت را به سطحی بالاتر از ظواهر و روابط علی در گستره عقل استدلالی ارتقا می‌دهد. از آنجا که هنر به‌عنوان، نماد و جلوه‌ای

1. thesis

2. Proper science

3. apodictic





### ۸. مرتبه علم حضوری: نزدیک شدن به حقیقت بالذات

یقیناً مرتبه دسترسی به حقیقت یک پدیده در علم حصولی، مرتبه حقیقت بالذات آن پدیده نیست و تنها امکان نزدیک شدن به آن را آن هم مشروط به طی نمودن مراتب گفته شده مبتنی بر جامعیت تفکر علمی فراهم می‌آورد. به تعبیری ادراک حصولی از هر چیز، مستلزم به وجود آمدن تصویری اولیه در ذهن است و پس از آن توانایی و استعداد فرد و یا به تعبیری فعلیت ذات عامل شناسنده است که ادراک از ابژه و علم به آن را تعیین می‌نماید. اما آیا تنها مسیر ممکن برای ادراک یک فرد، ادراک با واسطه صور ذهنی و یا ادراک حصولی است؟ اگر رفتن به عمق ظواهر و طی نمودن مسیر یادشده، مرتبه‌ای مشخص از حصول در علم است، پس ادراک بی‌واسطه نسبت به خود وجودی یا ادراک حاصل از تأملات درونی و شهود و الهام‌ها چه نوع ادراکی است؟ آیا ادراک در این گستره از اساس برای نوع بشر ممکن است؟ اگر پاسخ مثبت است، به چه پیش‌زمینه‌هایی نیازمند است؟ تا چه حد خلوص روح و گسترده‌گی ذهن فرد در تحقق این نوع از ادراک اثرگذار است؟ پاسخ تمامی این پرسش‌ها، منوط به رجوع مجدد به ابعاد سه‌گانه وجودی انسانی است.

۱. بعد مادی انسانی (Material being) که در اتصال با جهان محسوسات بوده و پایین‌ترین مرتبه وجودی است؛

۲. بعد فرهنگی انسانی (cultural being) که ذهن، زمینه و اراده انسانی موجد آن است؛

۳. بعد معنوی یا روحی (Spiritual being) که در اتصال با جهان معقولات (هوشمندی) است. بعد مادی انسانی که به حکم نیروی مقوم و پیش‌برنده آن یعنی قوانین طبیعی،<sup>۱</sup> سوق‌دهنده انسان به سوی تمایلات و غرایز است؛ بعد فرهنگی نیز اراده انسانی مقوم آن بوده و متأثر از محیط پرورشی است؛ اما بعد معنوی یا همان روح که اراده الهی<sup>۲</sup> مقوم آن است، شاکله بخش به کلیت و تمامیت انسانی بوده به سبب پیوند و اتصال با جهان معقولات، مسلط بر دیگر ابعاد وجودی انسانی است و همچون دریچه‌ای امکان دریافت الهام‌ها و شهود و رسیدن به هر نوع ادراک بی‌واسطه‌ای را فراهم می‌آورد و بنا به گفته شیخ اشراق، لازمه حیات است (یزدان‌پناه و علی‌پور، ۱۳۹۶، ص ۲۳).

در حقیقت نوری وجودی است که امکان اتصال به مخزن نور الهی یا همان نُورِ عَلَیُّ نُورِ را ممکن می‌کند و اسماء الهی، معرفت و تعالی توسط آن بر انسان مشهود می‌شود. سبب‌ساز دانشی حضوری از طریق الهام‌ها و شهود است؛ از این رو باید تا غایت و آرمان، مقصد و مقصود و محصول تلاش جانکاه انسانی بر هدایت از طریق این نور بنا به وعده الهی قرار گیرد «یَسْهُدِی اللهُ لِنُورِهِ مَنْ»

1. Natural Force

2. Divine will

یشاء» که البته به‌سادگی ممکن نیست و رسیدن به مرتبه‌ای از حریت، آزادی و آزادگی از هر نوع تعلق و وابستگی و هر اندیشه و آموزه‌ای را می‌طلبد. نوری که با جاری شدن در وجود انسان، او را به جایگاهی هدایت خواهد نمود که مستحق آن بوده و در راستای فلسفه آفرینش اوست.

با این اوصاف چنانچه حتی ساخت پارادایمی جهان‌شمول مبتنی بر جامعیت تفکر علمی باتکیه بر اصول به‌واسطه کاربست نگرش سینتتیک نیز موردنظر باشد، جز روح در بعد فزادنی آن (S بزرگ) که وحدت روح بوده و نور برتر، مطلق و خالق نور جوهری و مشترک میان تمامی مخلوقات است، به هیچ اصل دیگری نمی‌توان اتکا نمود. روحی که از یک سو جوهره وجود انسانی است و از سوی دیگر نمادی از خلوص، زیبایی و اثرگذاری به‌گونه‌ای نامیرا و ازلی و پایدار است. از این رو، در مرتبه غایی و حدی علم حضوری که تمامی حقایق در ذات آن آشکار می‌شود، تنها روح ناب است که می‌تواند، چارچوب راهنما قرار گیرد (جدول ۲)

جدول ۲: تکیه‌گاه در علم حصولی و حضوری

علم	گستره	چارچوب هدایت‌گر (Form)
علم حصولی	تجربه / پرداختن به پدیده در سطح ظواهر	عقل استدلالی
	تجربه / پرداختن به پدیده در عمق و ریشه‌ها	عقل نظری (Theoretical Reason/principals)
علم حضوری	غیر حدی	عقل عملی ناب (Pure practical Reason/ principals)
	حدی	روح (Soul)

## ۹. محدودیت‌های علم حصولی و الزامات به جریان افتادن علم حضوری

شاید بتوان گفت از جمله مهم‌ترین نقدهای وارده به علم حصولی، برگزیدن نحوه خاصی از جهان‌بینی نسبت به انسان است. در این قلمرو، انسان محدود و مقید به زمان و مکان دانسته می‌شود. از این رو، امکان فراتر رفتن از ظواهر و دستیابی به حقیقت بالذات و فی‌نفسه از پدیده‌ها برای او ممکن نیست. البته شواهد بسیاری نیز از محدودیت‌های مرتبط با حواس، مغز<sup>۱</sup> و ذهن<sup>۲</sup> انسانی در دسترس است و حتی گستره کارکردی حواس انسانی به‌منظور دریافت اولیه اطلاعات از محیط پیرامونی و تبدیل آن به ادراک اولیه و بازنمایی‌ها (مثلاً در بویایی، دیداری، شنیداری و غیره) در بیشتر مواقع و در مقایسه با دیگر جانداران محدودتر عمل می‌نماید.

1. Brain

2. Mind

برای مثال، چشم به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزار کسب معرفت، از گستره محدودی برای مشاهده برخوردار است و بیش از آن امکان تشخیص ندارد. همچنین، دامنه فرکانس دریافتی گوش انسانی بسیار محدود است و تنها گستره مشخصی از امواج برای او قابل دریافت است و ارتعاشاتی که شدت نوسان آنها بالاتر یا کمتر از آن مقدار باشد، مطلقاً غیر مسموع است. حتی ذهن انسان که عملکرد خود را در شرایطی مقید به زمان و مکان و ابعاد به انجام می‌رساند، دارای محدودیت‌هایی به‌واسطه همین قیود است. ذکر همین چند مورد کافی است تا محدودیت‌های ساخت تئوری از مسیری آشکار شود که متکی بر حواس پنج‌گانه یا در سطحی فراتر متکی به انتخاب یک نوع آرمانی<sup>۱</sup> است.

بدین ترتیب، آن زمان که بحث بر سر تئوری‌پردازی در باب موضوعاتی با ماهیت متفاوت نظیر نبوغ و خلق و خلاقیت مطرح می‌شود، تنها مسیری قابل توجیه خواهد بود که به هیچ نوع از محدودیت‌های پیش‌تر گفته‌شده انسانی وابسته نیست و حتی در انتخاب نوع آرمانی آن چیزی را مدنظر قرار می‌دهد که انکارناپذیر در تمامی مخلوقات باشد، یعنی همان روح. روحی که مأخذ و سرچشمه الهام‌ها و شهود بوده و دانش عرضه‌شده به‌واسطه آن دانشی نامیرا، پایدار و ابدی است و هر اثر و خلق ناول به‌جای مانده از آن نیز برخوردار از همین مشخصه نامیرایی و ماندگاری است؛ اما رسیدن به چنین مرتبه‌ای در علم، مستلزم توجه به الزامات ذکرشده زیر است:

### ۱. داشتن نگاهی کل‌نگر یا کل‌گرایانه<sup>۲</sup>

اینکه فرد بتواند تمام جهان، کره خاکی و کهکشان‌ها را در کلیت و جامعیت<sup>۳</sup> آن در نظر آورد؛ به عبارتی دیگر بتواند به هر پدیده‌ای اعم از مادی و غیرمادی از دریچه جهان‌بینی پیشینی<sup>۴</sup> و فراذهنی بنگرد؛

### ۲. توجه به ماهیت متفاوت الهام‌ها و شهود

چنانچه ماهیت متفاوت الهام‌ها و شهود و دانش از نوع حضوری مفروض ذهنی فرد قرار گیرد، دیگر به شیوه متداول و مرسوم علمی اکتفا نمی‌کند که اعتبار آن صرفاً در حوزه علوم طبیعی دارای توجیه است و دستیابی به مرتبه‌ای از دانش را موردنظر قرار می‌دهد که آشکارکننده حقیقت بالذات باشد؛

1. Ideal types

2. Wholistic point of view

3. The whole

4. A priori

### ۳. توجه به جامعیت ماهیت انسان

چنانچه بتوانیم انسان را در کلیت و جامعیت مفهومی فراذهنی از آن در سه بعد مادی، فرهنگی و معنوی و در سه دوره تکاملی یعنی دوران جنینی، پيله طبيعت و زندگي ابدی در نظر آوریم، آنگاه این ادراک که انسان قادر است تا به واسطه روح متعالی خویش در اتصال و پیوند با جامعیت خالق و مخلوق قرار گیرد و تجلی نبوغ نهفته در وجود را به عنوان یک مأموریت و به واسطه اتصال به جهان هوشمندی موجب شود، نه تنها دشوار نیست، بلکه به طور قطع و یقین پذیرفتنی است. توانایی که امکان خلق و آفرینش را برای هر انسانی به عنوان ضرورت و وجوبی قطعی اجتناب ناپذیر می کند. از این رو، پیداست که نبوغ اگرچه در نفس الامر و ذات خود حقیقتی واحد است، اما تعابیر گوناگونی را از روح ملازم گرفته تا نیروی خلاقانه در سیر تکاملی خود داشته است که همگی این تعابیر جزئی از آن حقیقت واحدند که در دایره معرفتی اندیشمندان و نظریه پردازان، مهم و معقول جلوه کرده است.

بدیهی است هر نوع انحراف یا غفلت از نگرستن به نبوغ در جامعیت آنچه در جنبه های جهان بینی و چه معرفت شناسی و مسخ شدن در یک بعد خاص، نوعی خطای متدولوژیک محسوب می شود و نباید انتظار داشت که به سرانجامی معقول در تنوری پردازی بینجامد. اما چنانچه در یک نگاه سیستماتیک و کل گرایانه، کثرت روح جریان یافته در تمامی مخلوقات را همراه با وحدت در مبدأ و منشأ آن در نظر آوریم، به نظر می رسد زمینه شکل گیری مکتبی فراهم شود که در این مکتب انسان افزون بر پیوند با حقیقت بالذات وجودی خویش، در پیوند با حقیقت وجودی تمامی مخلوقات خداوندی قرار می گیرد. مبدأ و منشأیی بالعینه قابل ادراک و انکارناپذیر که با هیچ عنصر دیگری قابل جایگزینی نیست.

از این رو، چنانچه انسان در کنار آشنایی با روح یا بعد «نومن» خویش که وجه اشتراک او با تمام مخلوقات است، نسبت به روش رسیدن به دانش مطلق، بالفطره و بالذات آشنایی یابد که هم جنس با روح است، دیگر در مواجهه با ادراک های بلاواسطه و یک باره هنرمند و یا پدیدآورنده هر اندیشه و اثر ناب، آن را به رخدادی تصادفی و کاملاً اتفاقی که محصول جرقه ای ذهنی است، نسبت نمی دهد و از این رو، دیگر به دنبال فرد یا تک افرادی نمی رود که به سبب برخورداری از چنین موهبتی الهی، اسطوره و دست نیافتنی شده اند؛ بلکه تلاش می نماید تا با نظم دادن و حاکم کردن نگاهی سیستماتیک به این اتفاق، جامعیتی تئوریک را حول محور روح به عنوان تنها عامل وحدت بخش به تمامی کثرت ها پدید آورد. دستاوردی که اگر محقق شود، بنیان و شالوده ساختمان فکری تمامی مکاتب فکری و علمی در حوزه علوم انسانی دگرگون شده و به مبدائی اتصال خواهد

یافت که از یک سو افزون بر دارا بودن قطعیتی غیر مشروط و دارای وجوب، از هرگونه نیازمندی به اثبات میراست و از سویی دیگر، تأییدیه آن به حکم اقرار، اعتراف و شهادت در وجود اخذ شده است. در چنین شرایطی برای مثال آن زمان که بحث بر سر پایداری<sup>۱</sup> در حوزه‌های مختلف مطالعاتی پیش می‌آید و الزام حفاظت از محیط‌زیست برای استفاده آیندگان مطرح می‌شود، دیگر این الزام بنا به ضرورت‌هایی بیرونی نیست؛ بلکه ضرورت و وجوبی درونی است و عمل به آن برای هر فرد، نتیجه احترام به روح والای خویش و روح واحد مشترک میان تمام مخلوقات و آیندگان است.

### ۱۰. دستاوردها و نتیجه‌گیری

مسئله‌ای که موجب این تحقیق شد چه بود؟ اینکه نبوغ امری فراحسی و فراذهنی است و این پیش‌فرض همواره صادق است که هر انسانی به صورت بالقوه، از مهارت‌ها، استعدادها و نبوغ ویژه‌ای برخوردار است که همچون اثر انگشت، منحصر به فرد بوده و مختص خود اوست؛ اما نکته مسئله‌ساز آن است که نبوغ و نحوه تجلی آن در قالب خلق و خلاقیت‌های بی‌بدیل مشابه با شیوه مرسوم و معمول در پدیده‌های محسوس و عینی نیست که بتوان علتی را برای آن و براساس قوانین طبیعی جستجو نمود. شیوه‌ای که با رواج یافتن در بینش تجربه‌گرایان و قرار گرفتن به عنوان پایه تفکر علمی و متکی بر استنتاجی استقرایی<sup>۲</sup> توانست کشفیات پی‌درپی بی‌شماری را موجب شده و رازهایی بسیاری را در پس پرده طبیعت آشکار نماید و دور باطل<sup>۳</sup> زندگی معیشتی را برای همیشه از چهره و منظره جهان پیشرفته کنونی بزاید. انسان نیز با سلطه یافتن بر طبیعت توانست نه تنها نیروهای سرکش آن را به استخدام خود درآورد، بلکه به جای توسل به اوهام و خرافات، به اعتماد به نفسی برای ایجاد خلق‌های هنری متنوع و گسترده دست یابد و آن را به فرهنگی عمومی مبدل نماید که این دقیقاً همان آزادی فکری بود که زمینه شکل‌گیری پیشرفت‌های تکنولوژیک را در زنجیره‌ای پیوسته و نظامی سیستماتیک به منظور ظهور انقلاب صنعتی در دنیای غرب فراهم نمود.

همین انسان در مسیر رسیدن به دانش از پدیده‌های ظاهری و از طریق روابط علی باید به سیستم، نظام و تئوری‌هایی مشخص دست می‌یافت و قوه عقل و برهان و تفکر استدلالی را بر مفاهیمی که خود محصول قوه فاهمه و برگرفته از برداشت‌ها، عادت‌ها و نمادهای حسی بود، استوار می‌کرد که این مهم یعنی وحدت بخشیدن به قوانین و رسیدن به دانش یا همان تئوری‌پردازی

1. Sustainability

2. Inductive methodology

3. vicious circle

در علوم طبیعی گامی مهم در علومی نظیر فیزیک، مکانیک و غیره بود. اما موضوع و مسئله‌ای که انجام این تحقیق را ضروری کرد، مواجهه ما با نبوغ به‌عنوان پدیده‌ای فراذهنی و فراحسی مربوط به جهان هوشمندی بود که از اساس لامکان و لازمان بوده و دانشی بی‌غایت، ازلی، ماندگار و نامیراست و باید به طریقی و به‌واسطه نمادها، الهام‌ها و شهود برای ورود به دنیای مقید و محدود به زمان و مکان و به‌ویژه انسانی محدود و مقید منتقل می‌شد که گیرنده این پیام‌هاست. الهام‌ها و شهودی که به‌صورت خالص و بدون واسطه در هنر و در انواع شعر، معماری، ادبیات، موسیقی و غیره قادر به تجلی یافتن است.

از این رو، روشن شد که این گذار یعنی ورود تجلیات نبوغ از عالم هوشمندی به عالم محسوسات، تنها از طریق روحی ممکن خواهد شد که حامل آن است و توجه به اصل آزادی و یا انفصال از دغدغه‌های دنیای محسوسات، پیش شرط آن است و قادر به تجلی دانشی است که خمیرمایه، اصل و منشأ و مبدأ آن، حقیقت بالذات و فی‌نفسه است و با دانش در سطح ظواهر کاملاً متفاوت است. تنها در این دانش است که عقل فراذهنی، کمال عقل و یا ذهن قدسی به قول فلوطین و یا عقل عملی ناب به زبان کانت اساس قرار می‌گیرد. اصلی پیشینی برگرفته از آموزه‌های الهی که ملبس و آلوده نشده به تجربه بوده و بدون واسطه قادر است تا به‌صورت پاک و خلاق، درخشنده و هادی، راهبری این مأموریت یعنی گذار از دنیای هوشمند به دنیای محسوسات قرار گیرد.

از این رو، شیوه استنتاج درخصوص این پدیده ماورایی با تحلیلی مقایسه‌ای به انجام رسید که نزد فلوطین به‌عنوان عمیق‌ترین شیوه برای دستیابی به حقیقت بالذات و تحت عنوان دیالکتیک مطرح شد. دیالکتیک در این معنا، علمی شهودی همراه با منطقی استعلایی است که اولین گام را درخصوص شناخت ماهیت و مفهوم هر پدیده‌ای برمی‌دارد و حکمی معقول و متقن را براساس حقیقت بالذات صادر می‌کند. در این مسیر وجوه افتراق و تشابه را به‌منظور فهم مفاهیم و آموزه‌های فراذهنی یا متناظر آن در دنیای محسوسات به محکمه آزمون دانش و علم حضوری می‌برد و سپس برای فراهم نمودن امکان تمیز و تشخیص حقیقت وجودی انسان از ظواهر و جاذبه‌های موهوم و سراب برساخته ذهن، انسان را دعوت به تفکر و تأمل در ذات پاک و نورانیت روح می‌نماید.

در گام بعدی نیز ضمن پذیرش دوئیت و تضاد روح با نفس، راه و روش و مسیر شادمانی ابدی را با نظر و نگاهی به درون انسان می‌نمایاند و درنهایت، به اراده و اختیار انسان و انتخاب مسیر خویش، راه نور و روشنایی مطلق و خداگونگی را که ابدی و پایدار است را از امور حادث و گرایش‌های شر و شیطانی متمایز می‌کند. بنابراین، انتخاب دیالکتیک به‌عنوان بنیان متدولوژیک در این تحقیق، انجام گام‌های بعدی را توجیه‌پذیر نمود.

اما نکته بعدی توجه به جایگاه انسان در میان مخلوقات الهی بود. اینکه هدف از آفرینش انسان چیست. در پاسخ به این پرسش، انسان به‌عنوان یک جامعیت<sup>۱</sup> مهم‌ترین تجلی قدرت الهی، اشرف مخلوقات و جانشین خداوند بر روی کره زمین شناخته شد. انسانی که مصداق تبارک‌الله احسن الخالقین است و باید تمامی مراحل جنینی، پيله طبیعت و غایت زندگی ابدی او یکجا و در یک پیوستگی کامل تحلیل شود؛ زیرا تک‌تک مراحل خلق در دوره جنینی، عوامل ژنتیکی و وراثتی، محیط تغذیه و پرورش روحی بر دوران بعدی زندگی او و شاکله و بن‌مایه تشخیص و داوری و انتخاب و کنش و کردار او اثرگذار است. انسانی که اکنون در دوره دوم زندگی و به اعتبار برخورداری از آزادی، خودمختاری و کمال عقل و در مسیر تعیین سرنوشت خویش، باید به تخصیص بهینه‌ای در نیروهای انگیزشی و هدایت‌گر خود دست یابد. تخصیصی که نحوه انجام آن آشکارکننده گستره بینش، بصیرت و جهان‌بینی انسانی است. آن‌هم برای انسانی که از یک سو به راحتی و براساس قواعد مادی و فیزیکی، به راحتی مسخ و غرق در امور دنیوی می‌شود و از سویی دیگر نسبت به ارزش مطلق و شخصیت والای خویش مطلع است و روح پاک اوست که می‌تواند با عاملیت یافتن او را هدایت نماید. البته نباید از تأثیر محیط پرورشی از نهاد خانواده گرفته تا تمامی نهادهای اجتماعی ملی و بین‌المللی در نوع انتخاب فرد بر سر دوراهی غفلت نمود. اما برای همین انسان، علم و آگاهی در دنیای مادی تنها دانشی حصولی به واسطه عقل استدلالی را به ارمغان می‌آورد و بعد نومن و خودآگاهی درونی، علمی مطلق، ماورایی و جوهره تمامی دانش و آگاهی را البته در تلاشی جانکاه و مسیری غیر ملموس و ناآشنا با ادراک مادی را به او وعده می‌دهد. در همین دوراهی و دوگانگی هم هنر فی‌نفسه و بدون واسطه و دیگر علوم و دانش‌ها (علوم طبیعی و انسانی) با شیوه‌های غیرمستقیم هدف‌ها و مأموریت‌های ویژه‌ای را در پیش روی فرد قرار می‌دهند. در نهایت اینکه علم به‌ویژه علوم انسانی قرار بود تا از طریق و به واسطه روح و جریان افتادن نبوغ، خلق دانش و وحدتی از تمامی دانش‌ها را موجب شود و هدفمندی زندگی و استعلای شخصیت انسانی را بیافریند که در بنیان اوست و استحقاق آن را دارد؛ از این‌رو باید در جامعیتی سیستماتیک و منسجم تنوری‌پردازی می‌شد، وحدتی سیستماتیک که در غایت امر از طریق اصلی مشترک سینتسایز (Synthesis) شد و نگرش سیستماتیک و فرم‌های لازم برای هدایت و رهبری را فراهم نمود.

---

1. Whole

## منابع

۱. احمدی، بابک (۱۴۰۱). مدرنیته و اندیشه انتقادی. تهران: انتشارات مرکز.
۲. پورجوادی، نصرالله (۱۳۷۸). درآمدی به فلسفه افلوپین. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۳. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۹). حکمت متعالیه در اسفار عقلی اربعه (ج ۲). ترجمه محمد خواجوی. تهران: مولى طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ ه. ق.). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۵. علی‌پور، مهدی، و یزدان پناه، سیدیدالله (۱۳۹۶). حکمت اشراق: گزارش، شرح و سنجش دستگاه فلسفی شیخ شهاب‌الدین سهروردی. جلد اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۶. کامونز، جان آر (۱۹۷۰). نهادگرایی؛ اقتصاد کنش جمعی. واقع‌گرایی اقتصادی مبتنی بر بنیان‌های حقوقی. ترجمه متوسلی، محمود؛ وهابی ایبانه، محبوبه. تهران: دانشگاه امام صادق
۷. متوسلی، محمود (۱۳۹۴). نگاهی معرفت‌شناختی به جایگاه و منشأ ناولتی در توسعه اقتصادی. فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی. ۸(۳)، ۴۱۳-۴۳۱.
۸. متوسلی، محمود (۱۴۰۲). سیر تطور مکاتب اقتصادی و الزام شکل‌گیری مکتبی نوین (مسئله‌شناسی و بیان شواهد تجربی). فصلنامه علمی پژوهشی توسعه کارآفرینی، ۱۶(۳)، ۳۰-۴.
۹. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ه. ق.). بحار الانوار. گروه مترجمان. تهران: موسسه انتشارات کتاب نشر.
10. Abhayananda, S. (2000). *The Origin of Western Mysticism: Selected Writings of Plotinus*.
11. Berg, H. v. d. (2014). *Kant's conception of proper science*. In *Kant on Proper Science* (pp. 15–51). Springer
12. Bruno, P. W. (2010). *Kant's concept of genius: its origin and function in the third Critique*. Bloomsbury Publishing.
13. Boland, L. A. (1986). *Economic methodology: Theory and practice*. The Generation of Scientific Administrative Knowledge.
14. Commons, J. R. (1934). *Institutional Economics. Vol. I: Its Place in Political Economy* (Vol.1). Transaction Publishers.



15. Durant, w.(1961). *Story of philosophy*. Simon and Schuster.
16. Kant, I. (2017). *Kant: The metaphysics of morals*. Cambirdge University Press.
17. Kant, I. (1998). *Critipue of pure reason* (P. Guyer & a AW Wood, Trans.). Cambridge, U.K: *Cambridge University Press*. (Orginal work published 1781).
18. Kant,I., & Schneewind, J. B. (2002). *Groundwork for the metaphysics of marals*. Yale University press.
19. McLear, C. (2015). *Kant: philosophy of mind*.
20. Sen, A. (1998). *Human development and financial conservatism*. *Workld development*, (4)26. 733-742.
21. Schumpeter, J. A. (2005). *Development*. *Jouranl of Economic Literature*, 108-120,43(1).
22. Wood, A. W. (2009). *Kant's moral religion*. Cornell University Press.
23. Weber, M. (2007). *Objectivity and Understanding in Econmics*. In D. M. Hausman (Ed.), *The philosophy of Economics: An Anthology*, (3ed., pp. 59-72).

